
A' PHILOSOPHIA' FORDULATPONTJAI FRANCZIA-ORSZÁGBAN.

Illi in vos saeviant, qui nesciunt cum quo labore verum faveniatur, et quam difficile caveantur errores. Illi in vos saeviant, qui nesciunt quam rarum et arduum sit carnalia phantasmata piae mentis serenitate superare. Illi in vos saeviant, qui nesciunt cum quanta difficultate sanetur oculus interioris hominis, ut possit intueri solem suum. Illi in vos saeviant, qui nesciunt, quibus suspiriis et gemitibus fiat, ut ex quantulacunque parte possit intelligi Deus.

Augustinus.

Mikor nemzetről van szó, még pedig olly hatalmasról millyen a' francia nemzet is, melly a' nagy Chlodwig óta (496) mai napig, és így szinte tizennégy száz év' lefolyta alatt fő részt vett mindig Europa' történeteiben, bizonyos tartózkodással kellene minden írónak fellépni publicuma eleibe, hogy illendőleg és méltólag szólhasson egy nagy nemzet' állapotja felől, mellynek főbélyegeit a' hosszú idő' láncsorában kikeresni, 's azokat a' minden színű gazdag jelenetekkel egyeztetni valóban terhes munka, 's egy magányos írónak erejét majd felülhaladja. Nem csoda hát, ha az írók rendesen csalatkoznak a' nemzetekről való ítéleteikben, mert a' praemissák' kikeresése, azoknak megállapítása, és az azokból kikerekedő főbb rajzpontok' helyes eltalálása, mellyekből folyhat egyedül a' biztos következtetés, meg megannyi nehézségek, mellyeket meggyőzni soknak sem kedve, sem ideje nincs; azért inkább a' könnyebb utat választják, hogy még is valamennyire kielégítsék mind magokat, mind olvasóikat, a' kikre számolnak, midőn a' historiai jelenetek' felüleges vázképét megragadják, hogy a' szerint valami quid pro quot mondhassanak el egy vagy más nemzetről; vagy pedig kik e' kevés fáradságot is restellik, a' régibb írók' értelmeit magokévá teszik, 's

megelégedvén azok' ítéleteivel, azokat minden további kételkedés nélkül igazaknak árulgatják, mi uton látni való, hogy csak a' csalódás' köre növekedik. —

Még sokkal nehezebbé válik az ítélet akkor, mikor valamely nemzet, mint a' franczia is, statuspolitikai életének ezerezen túl haladó éveit számlálja, nagy kiterjedtségű gazdag föld' birtokában van, 's a' lélekszámban is más egyéb nemzeteket jóval felülhalad.

Értekező szerényen megvallja magáról, hogy koránt sem tulajdonít magának annyi lelki erőt, melly az imént kijelelt nehézségek' eltüntetésére szükséges, de azt hiszi, hogy midőn fontos tárgyát szóba vette, az által csak használni fog a' nemzetek' ismeretére vezető tudománynak, melly hogy hazánkban is jobb lábra kapjon, kívánatos dolog. Azt is megvallja értekező, hogy mások' ítéletei a' franczia nemzetről vakon nem vezették őt, és sem II. *Fridrik*, sem *Burke*, *Barthelemy*, *Girtaner*' stb vélekedései le nem lánczolták úgy, hogy tőlök elállani ne merészlene; sőt nyilván kimondja itt már kezdetben, hogy a' franczia nemzet' characterét az anyaváros' lakosainak életmódjából öszverakogatni, viszont a' párizsi nép' characterét az athenebelivel hozni öszve hasonlításba, egy olly nemzettől mint a' franczia, minden tudományos mélységet, soliditást, megtagadni, ellenben arra hebehurgyaságot, indulatoságot, könnyen elcsábíthatást kenni: nem egyéb tévedésnél ¹⁾. Ugyan is hasonlószerű jelenetekre könnyen

¹⁾ Voltaire, Rousseau, Mably, sőt Montesquieu is a' párizsi és athenei nép közt sok hasonlatosságokat sejdítettek, mint az Anacharsis' írója is (Barthelemy), ki a' többek közt az athenei nép' characterét fejtegetvén (*Voyage d' Anacharsis en Grèce* T. 2. p. 246 edition de Liege) ime szavakat mondja el, mellyeket utána mások is a' francziákra több ízben alkalmaztattak: „Vous n'avez jamais connu, vous ne connaissez pas encore les ressources et les caracteres des atheniens. Esprits ardents à former des projets; habiles à les varier dans les occasions, si prompts à les executer, que posseder et desirer, est pour eux la mé-

lehet akadni minden más nemzet' történeteiben, a' pallérozott népeknek külön sajátságaik, érdemeik és gyengeségeik vagynak, 's nem nehéz a' pallérozottság' meneteléből az egyenlő kulcsot kitalálni a' hasonszínű jelenetek' felfejtéséhez, mert a' nyomok kisebb vagy

me chose, si presomtueux qu' ils se croient depouillés des conquêts, qu' ils n'ont pu faire, si avides, qu' ils ne se bornent jamais à celles qu' ils ont faites. Nation courageuse et turbulente, dont l'audace s'accroit par le danger, et l'esperance par le malheur, qui regarde l'inaction comme un tourment, et que les Dieux irrités ont jettée sur la terre, pour n'être jamais en repos, et n'y jamais laisser les autres."

„Nemzeti caractere (írja Girtaner) a' francziáknak ide megy ki. Hiábavalóságokon kapkodók, tisztátalanok, diatát tartók, beszédesek, tüzesek, alap nélkül valók. Az olly tudományok, mellyek huzamos szorgalmatosságot kívánnak, nem virágozhatnak nálok. A' theologia, orvostudomány, philosophia rosz lábón állanak köztök. A' mit a' tudós szó alatt közönségesen értenek, el lehet általan fogva mondani, hogy ollyan nincs egy is Franciaországban. Tulajdonkép tudós, azaz, ki azzal a' tudománnyal, mellyre adta magát alaposan ismeretes, minden ágait egészen és részben megvizsgálta, annak historiáját, származását, előmenetelét tudja, 's igyekszik szüntelen kitanulni, hogy micsoda állapotban van most a' tudomány más országokban, minden uj találmányokban jártas, szóval a' ki élő centruma a' maga tudományának, annak kezdetétől fogva a' mai időig, mint a' millyen p. o. *Haller és Kästner*: egy illy ember Franciaországban rendkívül ritka, talán az egy Lalande érdemli meg a' kivételt. Okát könnyü ennek adni. Tudósnak Ienni Franciaországban nem tartatott valami derék és nagy dolognak, azért nem is becsülték a' tudóst, mert a' nagy tudománynak sem az academiában, sem a' társaságokban, sem a' nagy urak' asztalainál, sem a' dámák' körében hasznát nem vehették, 's ugyan azért senki sem igyekezett nagy tudományra szert tenni. Minden francia tudósnak az volt principiuma, a' mi Persiusnak: *Scire tuum nihil est, nisi te scire hoc sciát alter* stb. *Historische Nachrichten und politische Betrachtungen über die französische Revolution. Zweite Auflage. Berlin, 1793. Iter Band, Seite 108, 109, 119.*

nagyobb különbséggel egy kutfőre vezetnek vissza, u. m. az *emberre*, kinek szaporodván ismeretei, a' pallérozódás' utján értelmi és érzéki tehetségei közt való öszveütközést (*conflictus*) nem kerülheti ki, midőn a' nem pallérozott népeknek viszont találkozni kell az emberiség' alsó lineáján egymással, hol az érzékiség, erő, 's személyes bizodalom lévén a' fő factorok, ezeknek kifolyásaiban is kevés kivétel vagy éghajlati módosítás mellett az egyenlő vonások könnyen feltalálthatók; úgy hogy Trogus Pompejus' szavai a' scythákról és görögökről a' felebbi két szempont alatt az egész emberiség' characteristicájára kiterjeszthetők. *Prorsus ut admirabile videatur, hoc illis naturam dare, quod Graeci longa sapientium doctrina, praeceptisque philosophorum consequi nequeant, cultosque mores incultae barbariae collatione superari. Tanto plus in illis proficit vitiorum ignoratio, quam in his cognitio virtutis.* (Justinus 2, 2).

Az ember' kettős természetéből, u. m. lelki és testi alkotásából eredő tökéletességek és gyengeségek a' társaságban is vegyülve tűnnek fel, 's utoljára is merő szójáték minden olly állítás, bár mi vakító fényben adassék is elő, melly az embert az embertől, valamely statust mástól szoroson kíván megkülönböztetni; mivel az emberiség' rajza e' két alapon nyugszik, mert nem a' szó, nem is a' test teszi az embert nemessé, miképen a' jó keresztyént nem egyedül az imádság, nem is a' csupa hit formálják; hanem a' tudomány' lelkének által kell járni az embert, hogy jó polgár, lehessen. Már pedig az illy emberek' száma mindenütt és mindenkor kevesebb; akármelley időben, 's akármelley éghajlat alatt többnyire az emberi nem' caractere megegyez cselekedetével, 's a' vallás és nemzet nevek teszik csak a' külső különbséget. Hogy ez így van, földünk' ismeretes öt részének történetei nyilván bizonyítják, a' mit már azért is szükség vala itt valamivel bővebben is megemlíteni, ne hogy a' franczia nemzet' egyoldalú characteristicája még in-

kább megerősítse azt az előítéletet, mintha hajdan ott a' philosophia' tudománya parlagon hevert volna, vagy más országokhoz képest, és időszakok szerint mérve ki nem állhatná a' tűzpróbát illy öszve hasonlítások által. Azonban hibáznánk, ha azt hinnők, hogy e' szerint teljes lehetetlen valamely nemzetnek characteristicáját adni, sőt inkább mennél több viszontagságokat látott valamely nemzet, mennél munkásabb életet folytatott, 's folytat, annál több sugárzatait lehet egy focusba húzni polgári, tudományos, és politicalai életének, mellyek biztosabb színekkel szolgálnak az egész' festésére, ha e' három oldalról öszve tudjuk gyűjtögetni az ingredientiaikat, mellyek minden olly színezetre szükségesek, mellynek czélja *erkölcsi* vagy más szóval *művészi*; azaz, hogy világosabban kimagyarazzam magamat: az érintett *triasból* kell a' művésznek a' maga ecsetére kölcsönözni a' színeket, 's valamely nemzet' rajzabláján csak akkor lehet hív és igaz képet látni, ha a' mester' keze ki tudja elébb szedegetni a' nemzet' élete' triásából a' főbb momentumokat, mellyekből kell alakulni a' dolgok' saját ábrázatjának, hogy az más hason formájú dolgoktól első tekintetre már megkülönböztetve legyen, vagy is nyilván kitéssék a' vonal, melly a' természettől kapott 's vett (lelki és testi) tehetségi bélyegeket, a' mik az emberi alkattal közösök, elválasztja attól, a' mi minden egyes embernek, minden egyes nemzetnek külön sajátága, a' mi erkölcsi tekintet alá esik; azért azt tudatja velünk, mint használtuk tehetségeinket, mi a' természetnek, mi pedig a' magunk' productuma? Ha a' művész ekkép ki tudja emelni a' mindennapiságból a' maga rajzképét, akkor a' művészeti tökély' végczélját u. m. az *igazságot* el is érte, akkor parallelájá más nemzetekkel nem csal, nem lesz egyoldalú, vagy mint közönségesen szokták mondani, az öszve hasonlítás nem sántikálhat, mert az igazság' mezején már botorkázni nem lehet, mert a' botorkázás csak a' vélemények' körében forog. Látni való ezekből, hogy

minden olly nemzeti characteristicák, mellyek nem a' fenn irt módon alakultak, csak botlásoknak lehetnek következései, p. o. hogy épen a' francia nemzetről szóljak, tarthatom-e hűséges characteristicának, ha Girtanerben olvasom, hogy felüleges és csak encyclopaediai ismereteken kapkod a' nemzet, vagy midőn mások azt állítják, hogy csélesap, változó, nyughatatlan indulatu, melly magát mások által könnyen hagyja elszédítetni stb, holott, ha szoros figyelem alá veszem: mi tulajdon productumia e' nemzetnek, mit vivott ki magának a' polgári, tudományos, a' politicalai élet' oldaláról, lehetetlen illy characteristicáknak hitelt adnom, mellyeknek nyomait más nemzeteknél is feltalálhatom; ellenben, ha érdemről van a' szó, lehetetlen viszont át nem látnom, hogy ez a' nemzet mind a' három tekintetben olly massáját gyűjtötte a' tulajdon érdemnek, mi által az emberiség' lineáján sok más nemzetnél méltán és de facto. elébb áll; következésképen azt hinni, hogy a' francia nemzet' kebelében valódi tudomány soha sem létezett, hogy törvényes szerkezetei hiusággal teljeseek, mint maga a' nemzet' polgári és politicalai élete is: igazság· megsértés, és nem characteristicá. Mi sok ezer boldog lélek aluszsa sirja' álmát a' francia földön, melly míg élt, a' tudományokban buvárkodott, vagy a' polgári és politicalai élet' pályáján érdemkoszorúkat gyűjtött magának! mi sokan voltak, és vagynak maig is azon a' földön, kik szelid és nem lázongó indulatúak, kiket nemes, és nem szilaj vad tűz hevített vagy hevít tetteikben, kiknek öszveséges munkálkodásából lassú érlelődés' útján eredhetett csak ki olly resultatum, melly mind szellemi, mind materialis tekintetben elsőbbséget ad a' francia nemzetnek sok más nemzet felett. Utóljára is mindent összevéve a' nemzetek' characteristicájában ott kell megállapodnunk, a' mit a' szentírás mond: *ex operibus cognoscite ipsum*. Mint a' lélek elébb való a' testnél, úgy a' spiritualis ember is megelőzi a' testi embert: mentől több spiritualis polgárok léteznek vala-

melly társaságban, annál nagyobb lesz ott az értelmesség' tömege is, mi szükségeskép maga után húzza az erkölcsi és természeti jóllétet, miben minden pallérozódás felolvad, 's így lesz az aztán, hogy egyfelől a' spiritualismus, másfelől a' materialismus adnak mértéket a' nemzetek' characteristicájára, mert e' két végpont közzé van szorítva földi életünk, 's egyiknek mint a' másiknak lajtorjáját (scala) philosophiai uton kitisztított adatok' mennyiségéhez képest lehet elkészíteni, melly adatokat a' nemzet' életéből tudományos, polgári, és politicalai szempontokból kell meríteni. Ha az adatok nyilvánosak, és kétségbe nem hozhatók, úgy a' scala is helyes lesz, 's nem szorultunk egy oldalú, úgy szólván semmit nem jelentő, gyakran bal ítéleteket támasztó hosszas leírására vagy bő definitiójára a' nemzetek' characteristicájának, mivel a' spiritualismus és materialismus által minden ki van merítve, és csak a' scalát kell az adatokhoz képest gradusokra felosztani, hogy ne csak azt mondjuk p. o. a' francia nemzet spiritualisabb a' spanyolnál, hanem mathematicai mennyiséget is kössünk hozzá, a' mit az adatok' több vagy kevesebb volta határoz el. Az égi testek' mozgásait, menetelit tudjuk és számba vesszük, a' két ellenkező erőt nem látjuk, mellyek azokban dolgoznak: azt mondja Newton, de a' resultatumok, a' tulajdonságok, nyilván valók ²⁾. Így van a' dolog társaságos tekintetben a' spiritualismussal és materialismussal is, mert a' nemzetek' életéből kifejlő adatok érzékikép láthatók, és felszámolhatók, midőn magokban, az azokban dolgozó két erő, ugymint, a' spiritualismus és materialismus láthatatlanok, és csak munkálataikban számba vehetők, a' mit már Herder is hitt és tanított ³⁾. Ha tehát kielégítők vol-

²⁾ Eloge de Mr. Newton par Fontenelle. Tom. X. p. 302.

³⁾ „A' hibák, vétkek, gyengeségek, mint a' természet' történetei, törvények alatt állanak, és megszámlatnak, 's megszámlathatnak (Postscenien, VIIIter Theil. p. 127). E'

tak is ottan ottan, és első tekintetre az olly nemzeti characteristicák, millyenek p. o. következők prae-dicatumok : *kevély, gögös, vitéz, bátor, nagylelkű, hebe-hurgya, indulatos, tüzes, solid, csélcsap, alamuszta, bosszús, tudatlan* stb, de tudományos tekintetben azok helyt nem állhatnak, mert egészen máskép van a' dolog mikor magányos emberről van szó, viszont máskép áll az, mikor nemzetről kell szólni hol már az individualis emberi vonásokat ki kell hagyni a' rajzból, hogy az mesésábrázolattá ne váljék. A' nemzet mint nemzet in corpore tekintetet parancsol minden írónak, nehogy hibás kifejezésekkel legnemesebb tagjait (úgy mint a' spiritualis életűeket), sértsük meg a' nemzetnek, kik azzá tették a' nemzetet, a' mi az valósággal; mert a' materialismus magában semmit nem alakíthat, hanem a' spiritualismusnak kell arra kisebb vagy nagyobb mértékben dolgozni, hogy a' két elemből, u. m. az anyagból és plasticai erőből bizonyos alakú productumok támadjanak, mellyeknek száma, belső értéke fogják aztán az emberiség' táblájában kimérni külön külön a' nemzeteknek az illendő helyet, hogy egyik a' másik' beárnyékolásával, egyik a' másik' rovására helytelenül ne gáncsoltassék.

Úgy hiszi most már az értekező, hogy nézeteit elég világosan kifejtette a' nemzetek' characteristicája, és így bizonyos tekintetben azoknak megítélése felett, 's csak azt adja még nagyobb világosság' okaért az elmondottakhoz, hogy a' pór nép mindenütt pór nép, Angliában szintúgy mint Egyiptomban, a' régi Athenében mint akármelly mai fővárosban, 's mivel a' köznépnek mindig törvényre és vezetésre van szüksége, annak lételi mivoltát, melly szellemit tekintetben igen csekély, nem kell összeolvasztani a' másik kisebb számu fél' spiritualis characterével, melly-életi az egész testet, 's ha valahol, bizonyosan itt lehet el-

tárgyról még bőven értekeznek, azért az olvasót itt csak rövideden figyelmeztetni elég.

mondani: *vota non numerantur, sed ponderantur*. A' köznép, melly minden nemzetnél a' nagyobb rész, teszi az anyagot, a' materiát, ezt a' polgárok' közép rende egybeköti a' felsőbb rangúakkal, a' nemzet' virágjival, kiket a' spiritualismus viszont öszvecsatol; akár a' tudományi, akár a' polgári, akár a' politicalai pályáuton menjenek. Minden valamennyire csak pallérozott nemzetnél, régen, mint ma, e' három osztály természetesen és hamar kifejtí magát, mihelyt a' matrixból vagy az anyatestből akármi oknál fogva is kezd kibontakozni a' spiritualismus, azért önkénytesen foly e' procedurából az is, hogy ha a' nemzetnek kezdetben, míg még az emberiség' alsó lineáján állott, egy színe volt is, már a' kibontakozás' menetelében más más formát váltogat magára, 's az első sötét vagy chaosi szín a' három osztályon keresztül fokokként világosabbra válik át, úgy hogy már, ha valamelly pallérozott nemzetről van szó, a' három fő szint, u. m. *sötét, szürke, világos* szint rajta meg is található, 's az isteni bölcs gondviselés' munkája szerint itt is a' természeti élet' örök törvényei (éjszaka, hajnal, napvilág) egyeznek az erkölcsi élet' jeleneteivel. Az emberiség' általános, és a' nemzetek' külön characteristicájában ezen tekinteteknél fogva nem megvetendő igazságokra juthatunk el, mert így tudva lesz, miért nem szenved meg a' dolog' természete az egyformaságot, miért nem lehet soha valamelly nemzet' minden alkotó részét erőszakosan idealisálni, miért minden illy próbatétel dugába dőlt szükségesképen, sokszor pedig káros is lett az igyekezet, miért végre még inkább lehetetlen az egész emberiséget egy kalap alá húzni. Hogy az erkölcsi világ' jelenetei a' természeti világ' örök törvényeinek oldala mellett párhuzamosan és mintegy öszvehangzólag tünnek fel, mutatja a' nagy alkotónak véghetetlen hatalmát, és csodálatos bölcsességét, mert a' külön-különféleségben is egy bizonyos rend mutatkozik, mellynek a' színek csak külső takarói; 's a' mit a' természet' országában plasticai erőnek tartunk, melly

ront, bont, épít, és alkot, épen az az erkölcs' vagy értelem' világában a' spiritualismus, vagy lelki erő, melly az emberiséget ellenmondhatatlan mozgásban tartja, más más formákat alkot, a' régieket elhányja, és újakat teremt. Ha már öszvetéve a' nemzeteket, azokat az emberi nem' fő fogatja alá sorozzuk, az emberiség' rajzképén is a' három szín' vegyítékének részlegesen kell előmölve lenni. Mind az a' mi matrix vagy anyatest ('s ne felejtjük el hogy ez a' nagyobb rész) a' chaos' sötétjében éldegel, melly osztályhoz a' legpallérozottabb nemzetnek is épen úgy kell megadni a' maga contingentiaját, mint a' szürkület' pontjára elhatottnak, vagy az épen nem ébredezőnek is, 's az egész különbséget utóljára is a' szám' mennyisége fogja tenni, mert a' dolog' valósága mindig egy marad a' Nawa' vizénél éjszokon, mint délre az Amazon folyóviznél. Egy nevezetes író, poeta és philosophus, ki hivatalos állásánál fogva jól ismerte a' nép' alsó osztályát, a' stralsundi új énekes könyv' dolgában illy jelentést tett fel a' kormánynak 1802ben:

„Azon tiz év' eltölte alatt, mióta hivatalos egybeköttetésemnél fogva közelebb állottam a' nép' alsó osztályához, mióta alkalmatosságom volt azt különkülönféle helyezetben figyelemre méltatni, mióta közelebről megismerkedtem annak érzéseivel és képzeeteivel, gyengeségeit, és erejét, szorongásait és fájdalmait, gondjait, szenvedelmeit és szükségéit kitanultam, az óta, megvallom őszintén, hogy tapasztalataim egész zavarodásba hoztak az olly igen magasztalt próbatételekre nézve, mellyeknek céljok a' nép' ez osztályát a' magút felvilágosodottnak vélt időszellem finomodása' pontjához felemelni. Tisztán láttam, hogy a' nép' hite babonáival, előítéletei józan értelmével, kegyessége homályos érzetivel, 's mindenütt önereje tulajdon gyengeségeivel mélyen, és a' legszorosabban össze vagynak növe, és egybé olyadva. Nagyon is világosan átláttam, hogy a' köznép csak nem mindig felcseréli a' héjat annak belével, és hogy a' formától

nem lehet azt úgy megfosztani, hogy a' dolog' valóságának ne ártsunk. Megértük azt az időt, mellyben a' régi, tiszteletre méltó formák' megváltoztatása által, mellyek alatt a' köznép hozzá szokva volt a' szent dolgok' látásához, értelmi fogatjai összezavartattak, hiedelme megrázott, 's az által az egyenlő súlyirányt is lelke' belsőjében elvesztette; mikor azután a' formák' változhatóságából magának a' dolognak történetes létire, 's ebből viszont a' dolognak szükségtelenségére huzott következtetést, 's így tisztelete hidegvérüséggé, majd hidegvérüése a' dolog' fel sem vevésévé váltak; melly állapot, tekintve azt, hogy a' durva és faragatlan sokaság közt semmi erkölcsi ellensúlyra nem akadhatni, annak további nyugodalmára és erényére szükségképen veszedelmes következtetéseket hozott“⁴⁾.

A' már felhordott szempontok szerint a' francia nemzet' characteristicájában is nem indulhatunk ki a' néptömegre való tekintetből, hanem, mint meg van mondva, a' spiritualitas' productuma adandja a' characteristicát, mire az adatok' öszveszedése töri az utat meg, és e' czélból már a' philosophia' fordulatpontjainak megvizsgálása és előadása megérdemlik a' reá fordítandó fáradságot, mert az arról való adatok közvetlen a' nemzet' tudományos életére tartoznak, minek tagadhatatlan befolyása van annak polgári és politicalai életére⁵⁾. A' philosophia' állapotja

⁴⁾ Dr Ludw. Gotthard Kosegartens Reden und kleine prosaische Schriften. Stralsund, 1. Bd. 1832. Seite 227.

⁵⁾ Tudományos adatok egyszersmind kulcsok a' nemzet' ereje' megítélésére, a' mi már mint productum a' nemzeti élet' többször érintett triásából fejlik ki. Így p. o. megfejtetetlen problema volt egy időben, hogy a' gazdagság szűnjön meg a' szegénységet zsarolni, 's a' magányos gazdagság közönséges gazdagsággá válhassék. Ha megtekintjük már a' Franciaországról közlött statistikai adatokat, úgy találjuk, hogy e' részben annak belső ereje nevededett. Leuchs, egy igen jó practicus és sokat utazott író, Ganilh után illy tábláját adja a' gazdag, magokat jól bíró, és szegény familiák' számának Franciaországban, mint az 1789 előtt volt, öszvehasoulítva 1826beli állapotjával az országnak.

és historiája felett való vizsgálódások mindig érdekesek maradnak, mert kitüntetik valamely nemzetnek

Rég'i állapot:	
400,000 gazdag familia, melly főszámra tett	2,000,000
800,000 magokat jólbirók	4,000,000
4,000,000 szegény familia	20,000,000
Összesen	26,000,000
Új állapot.	
1,000,000 gazdag familia	5,000,000
4,000,000 magát jólbiró	20,000,000
800,000 szegény	4,000,000
Összesen	29,000,000

Lásd *Gewerb und Handelsfreyheit von Joh. Karl Leuchs*, Nürnberg, 1827, mellynek kivonatját adja a' hálai tudós ujság 1830ban a' toldalékokban, lap 537. Az adók' táblája is hasonlókép belső erő' szaporodására mutat; ugyan is a' földbirtokról való adó 1789 előtt 210 millio frank volt, melly summának $\frac{5}{8}$ részit a' városiak és parasztok fizették, kik a' földnek $\frac{1}{2}$ részit birták, megszorodván később a' földbirtokosok' száma, az 1818beli adójegyzőkönyvekben már 10,414,121 adózó familiák fordulnak elő, 's ezek közt is csak 40,773 familia olyan, melly 500 frankot vagy azon felül is fizetett, 's még csak $\frac{1}{3}$ részét tette a' földbirtokról fizetett adósummának, midőn a' többi $\frac{2}{3}$ részt apróbb birtokosok fizették, miből látni való, hogy a' földbirtokra vetett adó (melly az' 1822beli budget szerint 216 millio frank volt) tized részre sem volt olyan terhes, mint az előtt. Még tisztábban és körülállásosabban kimutatta az Allgem. Zeitung 1830. 251dik szám alatt a' földről való adók' quotáját 1830ból ekképen:

Az egész öszveség	10,296,693 fr.
Parcellák 20 frankig 's lejjebb	8,024,987 —
21 franktól 30ig	663,237 —
31 — 50ig	642,345 —
51 — 100ig	527,991 —
101 — 300ig	435,505 —
301 — 500ig	56,602 —
501 — 1000ig	32,579 —
1000 — 's feljebb	13,447 —

A' népesség' megszorodása is bizonyos esetekben mutatja a' belső erő' nevedését. Értekező nem számítja magát azon exaltált fejekhez, kik Franciaország' állapotját 1789

spiritualis oldalát, a' mellett, hogy a' bölcselkedők mindig díszt adnak a' nemzetnek hosszas és mély

előtt siralom' völgyéhez hasonlítják, kikről azt hinné az ember, mikor irományaikat olvassa, hogy Perzsiáról irnak, mikor Kouli Kán Tamás' véres kardja füstölgött ott, vagy épen Törökországról, hol mint Burke élesen jegyzi meg, a' művészetek ismeretlen dolgok, a' szorgalom kihalt, a' tudomány kiirtatott, a' szántásvetés feledékenységbe ment, hol az emberi nem a' vizsgálódó' szemei előtt olvad össze, és eltűnik. — Egy illy állapotja soha sem volt Franciaországnak, mutatják azt népességéről szóló adatok a' régibb időkben is, mint azokat Burke összeszedte. A' XVIII-dik század' vége felé 18 millio lélekre számlálták Franciaország' népességét, 1730 körül pedig mindenik tartomány' főispánjai beadták a' kormánynak a' nép' számát, melly összeséggel 22 millióra ment. Necker pedig 1780ban 24,670,000 lélekre tette a' nép' számát, Dr. Price 1789ban 30, Burke pedig csak 25 millióra teszi. Már ennyi is elég szám egy 27,000 francia négyszegü mérföld területre, mennyi Franciaország, 's aránylag akkor már meghaladta Anglia' népességét. Az sem igaz, hogy Franciaország mindenütt termékeny volna 's az olly megyékben, hol jobb a' föld 's az éghajlat, a' népesség is illő arányban állott ez előtt is. A' lilléi katonai osztályban 414 francia négyszegü mérföld területen 1780 körül 734,600 lélek lakott, tehát 1772 egy négyszegü mérföld területen, a' többi tartományokban pedig a' köznép' száma 900 volt (I. Necker, de l'administration des Finances, T. I. c. 11. a Paris 1785; és Burke, Betrachtungen über die französische Revolution. Hohenzollern, 1794. I. B. S. 314. Gentz' fordítása szerint. Az újabb írók szerint Franciaország' területe, mint annak határai az 1815ben kötött párizsi béke szerint kiszabattak, 10,050 geographiai négyszegü mérföld, népessége 32 millio.

Hogy a' revolutio előtti állapotja Franciaországnak nem volt olly türehetlen mint a' democraticus írók festik, eléggé bizonyítja Girtaner, a' szemmel látott tanu, ki nem csak Párizsban hanem a' tartományok' több fővárosaiban is sok ideig tartózkodott; nem hallgatja ő el a' nép' nyomorúságát, de Eldorádót csak az ártatlanság' állapotjában lehet képzelni a' phantasiának, és mi mély bölcsesség nem rejtezik Girtaner' ime szavaiban: „Ein Volk, welches unter der eisernen Ruthe eines Tyrannen lebt, welches die Fesseln eines morgenländischen Despotismus trägt, und

alapu vizsgálódásaik által, melyekben a' nemzet részt nem vehet; és jóltevőleg ha bár gyakran észrevehetetlenül is befolyanak hazájok' virágoztatására, mellynek gyümölcseit a' közönség szedi ⁶⁾).

A' francziák' philosophiájának első szakát az iskolai philosophia teszi. Így nevezték Tennemann szerint az iskolai bölcseséget, mellynek velejét a' dialectica tette, vagy az a' tudomány, melly a' logica' segédelmével minden dolog mellett és ellen szóvitát tud támasztani, a' disputationak mesterséges szint ad, szövevényes beszéd és vakító megkülönböztetések által az ember' figyelmét észrevehetetlenül elvonja a' fő kérdéstől, 's ezen zűrzavaros játékban annak nyújtja a' győzödelmet, ki legélesebben és legügyesebben tudja a' világos dolgot szok' és megkülönböztetések' özönébe bonyolítani, 's így ellenfelét zavarba hozván, annak bizonytalanságait valamelly már előre feltett czél' könnyebb elérésére használni. Az illy tudomány (ha bár

bis auf das Blut ausgesaugt wird, mag immerhin leichtsinnig und flüchtig seyn: es wird sich demnach nicht so sehr verstellen können, dass es lache und scherze, während es heimlich über erlittene Ungerechtigkeiten seufzet. Despotischer Druck macht stille und ernsthaft. Wer hart gedrückt ist, wem der Gram am Herzen nagt, der lacht nicht, und scherzt nicht. Blumen munterer Freude keimen und gedeihen nicht auf den Gefilden, die ein Tyrann beherrscht. (I. c. I. B. S. 14.).

⁶⁾ Wissenschaft (critisch gesucht und methodisch eingeleitet) ist die enge Pforte, die zur Weisheitslehre führt; wenn unter dieser nicht bloss verstanden wird, was man thun, sondern was *Lehrern* zur Richtschnur dienen soll, um den Weg zur Weisheit, den jedermann gehen soll, gut und kenntlich zu bahnen, und andere vor den Irrwegen zu sichern: eine Wissenschaft, deren Aufbewahrerin jederzeit die Philosophie bleiben muss, an deren subtiler Untersuchung das Publicum keinen Antheil, wohl aber an den *Lehren* zu nehmen hat, die ihm nach einer solchen Bearbeitung allererst hell einleuchten können. *Kant, Crit. d. r. T. p. 292.*

erre a' névre nem érdemes is) nem egyéb mint a' logicának hamis kisarjzása, miképen üzték azt az életben Socrates előtt a' sophisták, kikiről írja Cicero „*Dialectici ad extremum ipsi se conpungunt suis acuminibus, et multa quaerendo reperiunt modo non ea quae iam non possint ipsi dissoluere, sed etiam quibus ante exorsa et potius detexta prope retexantur* (de oratore L. II. c. 38. 7).

A' pogány világ' dialecticája feléledt hát a' keresztény világban is, de ott mint itt a' közönséges vonások mellett különböző bélyeget vett magára az idő' és kor' szellemeihez képest. Mind a' kettőn egyeznek a' főbb vonások, a' mi másképp nem is lehet, mert az embernek természetére tartozik a' dialectica, minél fogva az kíván minden dolgot, melly ismerete' körébe huzható, vizsgálat alá venni, melly vizsgálat' következtetésében sokszor a' maga subjectivitása észrevehetetlenül nagy szerepet játszik, honnan van az aztán, hogy ugyan azon egy tárgy felett ellenkező értelmek támadnak, mindenik vélekedő okokkal harszol a' maga véleménye mellett, 's rendesen olly hiedelemben van, hogy az igazság az ő részén áll, holott legtöbb esetekben az, két ellenkező vélemények közt csak a' közép uton feltalálható. Nem csak a' philosophiában, nem is egyedül a' tudományoknak minden ágában, hanem a' mindennapi közönséges életben, a' társalkodásban, szóval minden helyezetében az emberiségnek uralkodik a' dialectica, melly rendszeres jelenet azt bizonyítja, hogy az mind hasznos, mind szükséges is, és csak akkor lesz ártalmas, akár a' tudományos, akár a' polgári életben, ha a' nemes plánta akármi oknál fogva elaljasodik, fattyúi kisarjzásaival gyom' módjára előnti a' tudomány' és élet' virágzó mezejét, 's parasi-

7) A' görög sophistákról magyar nyelven legbővebb tudósítást tett hazánkban eddig elé Péterfi Károly, *Philosophia' historiája. Első rész. Marosvásárhely, 1833. lap 111—134.*

ta növevény módra már csirájában elfojtja a' kibontakozni készült belső lelki erőt.

Az emberi elme' e' szerencsétlen excessusa ellen dolgozott Socrates, mikor a' magokat elhitt, erejükben sokat bizó sophisták' sáfárságai ellen komoly méltósággal kikelt, a' józan erkölcsi tudománynak, 's az emberiséghez illőbb philosophiának alapítója lett. Hason elszántsággal ostromlották azt Francziaországban *Ramus Péter* és később *Descartes*, kikről alább leszen szó, 's kik mint Socrates, ellenségeik által üldözőbe is vették.

A' miben tehát a' középevi iskolás bölcselkedés a' görög sophisták' bölcselkedéseivel megegyezett, az mint közönséges vonás az emberiség' történeteiben gyakran feljelent, de mivel mind az, a' mi excessus, nem a' maga helyén áll, a' józan elmélkedés, ha bár sok erőlködés után is, mindegyiket elmozdította végre helyéről, mellyet bitorlott, 's mindegyiknek egyenlő sorsa lett annyiban is, hogy tanításaik feledékenységre mentek, mert a' görög sophisták' munkáit nem tartotta fenn a' régi világ, miképen a' scholastica philosophia' írói is elestek a' mai tudós világ' commerciumától.

Ha a' dialectica' módjában megegyezett is az iskolások' philosophiája (mint Imre János nevezi) a' sophisták' rendszerével, de tárgyára nézve elvált amattól, midőn a' keresztyén theologiát tüzte ki különösen magának, mellynek körében forgott, midőn a' régibb dialectica a' tudásnak minden ágaira kiterjedt, azért volumenje is nagyobb volt ⁸⁾. Az iskolás philosophiának különös bélyegét hát tárgya teszi, a' keresztyén vallásnál fogva az orthodoxus és dogmaticus charac-

⁸⁾ A' dialecticának már Gorgias, Protagoras 's más sophisták' ideje előtt a' régibb eleatica iskola' philosophálása' módjában, nyilvános nyomai vannak, melly szerint az a' tapasztalatnak minden tárgyaira kiterjedt, a' mi Plutarchus' e' helyéből kitetszik: *Διήκασε δε Περικλῆς καὶ Ζηνοῦτος τῷ Ελεάτῃ, πραγματευμένους περὶ φύσιν ὡς Παρμενίδης ἐλεγ-*

terü , vagy mint Imre János rövideden leírja: „Ők (u. m. az iskolások) az egész philosophiát csak úgy tekintvén, mint a' kijelentett isteni tudománynak segédjét, ennek mint nagyasszonynak szolgálóságára kárhoztották, és majd nem egész körét az Aristoteles' vetekedő (dialectica) logicájára és fellengező metaphysicájára szorítván, ezekből a' theologia' tárgyáról, és állítmányairól, inkább a' szók mint a' dolgok felett, szörszálhasogató élességgel, 's rosszul koholt új vad szókkal vetekedtek, és így az arabok által ugy is eléggé meghomályosított stagirítát a' philosophia' tetemes kárával még érthetlenebbé tették“⁹⁾.

Ez a' tárgyára nézve dogmaticus orthodoxus, formájára tekintve dialectico-sophistai characterü philosophálásmód nem csak francia, hanem más europai országokban is uralkodó volt, mihelyt a' keresztyén vallást felvették a' nemzetek, 's annak következésében a' papi iskolák és klastromok felállottak, mellyekben rejtezett akkor minden tudomány, mert a' költözködő nyers fejü népek, mint Europa' historiája tanítja, csak testi gyakorlatokban, ragadozásokban szüntelen harcban töltötték mind addig idejüket, míg állandó lakhelyet nem vitytak ki magoknak, míg meg nem szüntek

*τικὴν δὲ τινα, καὶ δι' ἐναντιολογίας εἰς ἀπορίαν κατακλείσαν
ἐξασκησαντοσ ἐξιν' ὥσπερ καὶ τίμων ὁ φιλιάσιος εἶρηκε διὰ
τῶτων.*

Ἀμφοτερογλώσσοσ τε μεγα σθένος ἐκ ἀπάτηλον

Ζηνωνοσ, παντων' ἐπιλήπτορεσ (in Pericle. p. 154).

Deák fordításban így van. „Audivit Pericles Zenonem quod Eleatem, de natura, Parmenidis more philosophantem: qui impugnans quemlibet, usum paraverat quemdam refutandi, qui deduceret ad perplexitatem. Quod Philiasius Timon affirmat quoque his verbis

Omnia perstringens, Zeno disceptat, utraque

Ex parte invictus, sed non fallax. (vesd öszve Diogenes Laertiust L. IX. n. 25 és Bayle Dict. Hist. et Critique art. Zenon, hol a' tárgy bőven ki van fejtve.

⁹⁾ A' Bölcselkedés. Első rész. Pesten, 1829. 1. 44.

a' vándorlások, 's Roma' hatalmas és atyai közbenjárása a' térítő papok' fáradhatatlan szorgalma után el nem fogadták a' kijelentett vallást, mellynek az erkölcsök' szelidítését, az egymást megszenvedést kellett elébb eszközölnie. A' francziák kezdetben tudományos szemponti tekintetben épen olly bárdolatlanok, tudatlanok voltak, mint a' germánok, magyarok vagy más akármelly europai nemzet volt a' keresztyén vallás' felvétele előtt; nem lehet egyikre vagy másikra dicséretet vagy gyalázatot osztogatni azokból az időkből, mikor még a' keresztyén vallás' sugára ki nem hatott reájok, mivel minden tettöket, léptöket, egy rugó erő vezette, u. m. a' physicalai erő és vitéz hadi bátorság, melly közönséges characteristicát a' harmadik század' kezdete óta: midőn a' gothusok megindultak vándorlani, egész a' tizenötödik század' közepéig, mikor a' törökökkel berekesztetett a' vándorlások' időszaka, Európára nézve minden feljelent és eltűnt, vagy megmaradt nemzetek' történeteiben föllelhetni azzal a' kevés különbséggel, hogy némellyek szerencsésebb szerkezetek közt a' vitézség' pályamezején nagyobb hirt nevet vívtak ki magoknak másoknál. Igaz, hogy a' régi Gallia, kivált annak egy része *Narbonne*, később *Aquitania*, a' romaiak alatt már virágzó volt; igaz az is, hogy a' gallusok nem voltak barbarok, mert Cicero szerint tele volt országok kereskedőkkel, kik közzül némellyek Caesar' tudósítása szerint pénzkereskedők voltak; a' feltalált emlékek is oda mutatnak, hogy jól építettek és szorgalmatosak voltak; Strabo pedig azt is emlékezetben hagyta, hogy görög betűkkel éltek, mint Ukert, Geographiájában, hitelesen közli a' helyeket; és még csak azt kell megemlítenem hogy vallásokra tekintve Leibnitz tisztábnak vallotta azt a' régi germánok' vallásánál, mellyel egy tőkéből származott ¹⁰). De

¹⁰) La Religion des Gaulois différoit de celle des Germains en ce, que la premiere étoit plus raffinée, mais les Dieux

mind e' környülmények nem illethetik a' frankus nemzetet, melly csak az ötödik században hóditotta meg Galliát, mellynek régi virágzását a' romai legiök tönkre tették a' belső hazafi háborúkban, majd későbbben elgyengülvén végképen a' romai birodalom, Gallia is a' Németországból be-becsapó vad nemzeteknek több izben martalékja lett, úgy hogy teljességgel nem csoda, ha a' régi lakosok kezét fogták a' frankusokkal, hogy Roma' jármát nyakokról lerázhassák. Ha bár kedvező környüállás volt is a' frankus nemzetre nézve hogy olly birtokot kapott, mellyben a' görög és romai miveltség az előtt gyökeret vert, mind az által statuspolitikai eredetével nem egy idejü tudományos ujjá születése, mert ez a' későbbi idők' szüleménye, mikor a' keresztyén vallás már mindenütt az országban erős lábra kapott, 's leginkább a' VIII-dik században Nagy-Károly császár' munkás igyekezete által ölthetett az valami tudományos szint magára, mikor Alkuin' tanácsa és utmutatása szerint sok iskolák támadtak benne, 's a' klastromok is célirányosabb elintéztetést kaptak a' közönséges nevelésre és tanításra nézve. Már az előtt voltak püspöki és cathedrális iskolái, hol a' theologia mellett az úgy nevezett hét szabad mesterségeket (*artes ingenuae, liberales, bonae*) tanították, u. m. *grammaticát, dialecticát, rhetoricát, (Trivium) arithmeticát, geometriát, astronomiát, muzsikát, (Quadrivium)*. Voltak barát vagy klastrom iskolái a' VI-dik századtól fogva, hol szerzeteseket neveltek, de mind ez intézetek a' nemzet' tömegére nem bocsátottak világosság' sugárait, mind azért, hogy csak a' szabad születésüek tanulhattak azon időkben valamit, mind pe-

en bonne partie étoient les mémes. (Godophr. Guillelm. Leibnitzii opera omnia. Genevae, 1768. T. IV. p. 502. Aquitaniából valók voltak a' romai birodalom' legjobb poetái, rhetorai 's szónokjai. Lásd a' nevezetesebb aquitanusok' lajstromát Hautesserre' munkájában, mellyet Bayle emlírt art. *Severe Sulpice*, Rem. B.

dig azért, hogy azok közzül is leg inkább csak azok tanítottak, kik papi életre szánták el magokat. Hozzá járult mind ezekhez a' kiholt deák nyelv iránt való tisztelet, mellyet a' romaiak mindenütt, hol megfordultak és parancsoltak, el is terjesztettek, mellyet az anyaszentegyház is mint közönséges nyelvet megtartott, mivel annak helyét a' még sötétségben tengődő nemzetek' durva nyelvei ki nem pótolhatták, kiket elébb megtéríteni és civilisálni kellett, hogy azokká legyenek, a' mik későbbben lettek. Illy körülmények között nincs mit azon csodálkozni, hogy a' philosophia csak egy gyenge árnyékla tá volt a' görögöktől másolt és úgy az eredetiség' hiányát sinlő romai philosophiának; hogy a' keresztyén vallás' terjesztése és megörökítése lévén a' fő cél, a' pogány irók' könyvei feledékenységbé mentek a' szent atyák' írásai mellett, kik tanították és oktatták a' gondviselésök alá bizott népeket. Nem csoda az is, ha a' tudományos élet a' klastromok' és papi seminariümök' falai közzé szorult, mert a' dulás' és rablás' idejében még csak azok tartattak valami tekintetben, sokszor pedig azok is kénytelenek voltak cannibali dühösködéseket kiállani. Nem csoda végre az is, hogy a' papi hatalom a' vallás' tekinteténél fogva igazgatója és előljárója lett a' keresztyénné vált nemzeteknek, következéskepen a' scholastica philosophiának is, melly a' theologiát mindenütt úgy kísérte mint a' planeták a' napot; csak arra kellett támaszul szolgálnia, hogy a' megalapított dogmák és vallás' mysteriumai, a' mennyire az emberi értelemtől kitelt, magyarázhatók legyenek. Mindezek a' dolgok' természetéből folytak ki Franciaországban úgy mint másutt, azért a' historicus philosophus úgy tekintvén az iskolai philosophiát, mint az akkor történt dolgok' szükséges jelenetét, annak érdemét és becsét nem a' philosophiai tudomány' mai állapotjához méri, hanem az emberiségnek azon időszakához, mellyben vette eredetét, nevezkedését, és a' tulságig elágazását. Ekképen a' tirádák, üres declamatiók magoktól megszűnnek, mert mihelyt

valamelly dolog szükségesképi feltételek közt életre jött, annak következései sem maradhatnak el ¹¹⁾).

¹¹⁾ Az itt kifejtett nézetekben, különösen a' hierarchia felett, osztoznak az értekezővel Herder, Müller János, Gager, a' régiebbek közzül Leibnitz, Fontanelle: mindnyájan classicus írók. Elég legyen itt a' sokból két helyet felhozni. „A' romai hierarchia, úgy mond Herder, talán szükséges járom volt, 's a' közép század' vad népeinek legjobb lánca. A' hierarchia nélkül Europa despoták' ragadozásainak, örökké való czivakodásoknak 's mongoli pusztításoknak nézőhelyévé lett volna hihetőleg: mint ellensúly dícséretet érdemel, magában fennállva tübeti ecclesiává változtatta volna Európát, így pedig a' két ellenkező nyomásnak jó következése lett, melly a' harmadik status, ugymint a' *tudományok, szükséges munkálkodás, vetélkedő mesterségek és igyekezetek' statusa.*“ (Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit: Herders sämtliche Werke IV. Theil Seite 319.) Müller János írja: „A' romai pápának megvolt az a' tekintete, mellyet a' szembetűnő okosság érdemel. Mint tutora, és szent atyja a' tudatlan népeknek, kiknek szükségök volt reá, tiszteletben tartatott. Eleitől fogva a' burgundusok közt, mint csaknem minden régi népeknél nagy tekintetben voltak a' papok, kik a' népeken uralkodtak, mint lélek a' testen. A' legértelmesebb előljárók vagy ezen sectában formáltattak ki, vagy tisztelték annak tagjait. A' papok ültek elől a' nép' gyűléseiben, a' törvényszékekben. Azt hitték, hogy a' békét szerető tudományok szelídebbekké teszik az embereket, mint a' hadi élet. A' papokat, kiknek hírók okos előrelátáson, hatalmok isteni félelmen alapult, 's a' kik sohasem bírhattak nagyobb hatalommal, mint a' mennyit adott nekik a' nemzetek' szíve, nem tartattak olly veszedelmeseknek, mint a' hadban gyakorlott fejedelmek. Az emberi társaság a' fegyverrel való visszaélés miatt felgerjedt, mert azt csak ismeretek tartják fenn. Az isteni félelem legnemesebb kötél, melly az embereket az istenig emeli fel. Hatalom, fegyver barmoknak való. Illy érzésekkel tértek a' vad nemzetek a' fő druidáktól a' keresztyén vallásra, annyival nagyobbban becsülték ők a' püspököket és tartottak tőlök.“

„Hogyha a' középszázadok' történeteit mellékes czélok nélkül (egészen elfelejtve a' mostani dolgok' fekvését)

Most már bizvást átmehetünk azon jelenetekre, mellyeket a' scholastica philosophia támasztott a' theologia' mezején Franciaországban, mellyek a' nemzet' polgári és politicalai életére is befolyással voltak, mellyeknek nyomai még a' XVII-dik században is láthatók valának, mikor már a' párizsi tudományok' academiáját Colbert felállította.

Tiedemann (*Geist der speculativen Philosophie*; 4. B. Marburg, 1799) Hales Sándorral, ki a' szent Ferencz' szerzetéből való és 1245ben halt el, nyitja meg az iskolás philosophia' kezdetét, az előtte élőket, millyenek voltak p. o. *Roscellin* és *Abelard* inkább csak dialecticusoknak tartván, mint iskolás philosophusoknak, de mások, mint Tennemann (*Grundriss der Geschichte der Philosophie*. S. 195), annak első időszakát Nagy-Károly császár' idejére felviszik, némelleyek pedig Augustinust tartják e' philosophia' alapítójának. Akár mint legyen azonban az időszakok' felosztásával a' dolog, annyi bizonyos hogy legelőször Johannes Scotus Erigena a' IXdik századból neveztetett scholasticusnak ¹²⁾, és

megtékinti az ember, sokat természetesnek, 's törvényesnek talál, hol egyébaránt gyengeségeket, vak babonát egy, más oldalról pedig kevély hatalmaskodást látnak rendszeren. Az akkori időbeli keresztyénség napnyugoton nem látszik olly megfoghatlannak, érthetetlennek 's vaknak, mint azt magoknak az okos unokák képzelik.“ (*Geschichte schweizerischer Eidgenossenschaft*. I. Theil Seite 119 und 216). Figyelemre méltó, a' mit Gager e' pont felett vélelősen elmondott illy czimű könyvében: *Resultaten der Sittengeschichte* S. 51 und 89; viszont az angol derék szónok Burke már említett könyvében I. Band p. 336—387; nem különben *Eloge de Leibnitz par Fontanelle* (l' oeuvres de Fontanelle. Paris, 1766. Tom. V. p. 51).

¹²⁾ Johannes Scotus Erigena hiberniai fi volt, a' Johannes Erigena csak annyi, mint Scotus, a' név' kettőztetése, mint Rabanus Maurus, Rabanus vagy Maurus azaz *Corvus niger* — (I. Leibnitzii opera T. IV. 14). A' scholasticus név Aristoteles' idejében nem tett tanítványt, vagy tanuló l. Jonsius: *de scriptoribus historiae philos.* p. 99.

hogy a' dialectisálás theologiai dolgokban szokásba jött jóval Lombardi Péter' ideje előtt, ki 1162ben lett párizsi püspök, 's Magister sententiarum nevezet alatt elég ismeretes ¹⁵). Aristoteles' könyveinek deák magyarázói, különösen pedig logicája és physicája, Augustinus Boethius és más szent atyák' irásai voltak a' fegyverek, mellyeket valamely felvett theologiai tárgynak megmutatására logikai formákba öntve, vagy syllogistice, vagy pedig csak kétségbehozhatatlan authoritásképen használtak. Roscellin János, Compiegneben volt kanonok, 1089 körül hozta az első megszakadást be a' scholastica philosophiába, az úgy neveztetett *nominalismusnak* szerzője lévén, 's azt állítván hogy elvont tárgyakról való közönséges fogatok nem egyebek pusztá szónál (*flatus vocis*), miért követői nominalistáknak neveztettek, ellentételben a' *realistákkal*, kik azokat valóságos dolgoknak vették. Imre János amazokat szóvitatóknak, ezeket valóvitatóknak nevezte. Aquinói Tamás, ki a' párizsi egyetemben tanított 1257 körül 's holtteste most is Tolosában tartatik, a' nominalistákkal tartott, 's mivel nagy tekintete volt életében, mint halála után, követői utána thomistáknak neveztettek, 's a' Párizsban öszvegyült dominicanus rend' közönséges gyülekezete azt határozta, midőn megholt e' tagtársá, hogy az ő irataiban kifejtett philosophico-theologiai nézeteket tartozik minden tag büntetés' elkerülése mellett védni, és ótalmazni ¹⁴). Aquinói Tamással ellenkezőleg Duns János skót születésű, szent Ferencz' rendéből, ki 1304 körül hasonlókép tanított Párizsban, a' realistákhoz csatolta magát, *doctor subtilis* praedicatumot nyert követőitől, mint Aquinói Tamás *doctor universalis* és *angelicus* czimet,

¹⁵) Freher Pál (*Theatrum virorum eruditione clarorum*. Norimberg, 1688. in fol. p. 76. melly nagyon ritka könyv, mivel csak egyszer jött nyomtatás alá a' tudósok mellképeikkel) Lombardi Pétert párisi püspök *Scholasticorum Theologorum parens ac progenitor*nak nevezi.

¹⁴) Leirja életét Freher l. c. p. 1419.

's utána a' realisták ellentétben a' thomistákkal, scotistáknak neveztetek el. Mi nagy tiszteletben tartott Duns János a' maga idejében, mutatják a' sirjára irt külön külön féle versek, mellyek közzül Freher Wood Antalból, ki az oxfordi egyetem' historiáját 1674ben irta meg, e' sorokat is felhossa a' többek közt:

Parisi! plora, moestis incede lacernis
 Hic perit in toto quod volat orbe Deus.
 O Sorbonna! tuis humiles compone cathedras,
 Cuius ab ingenii fons sacer artis abest. (l. c. p. 1421).

Nevezetesebb emberei voltak még Franciaországnak a' scholasticus philosophusok közzül *Abelard Péter*, kiről írja Bayle, hogy soha egy lovag is nagyobb kívánsággal nem kereste az alkalmatosságot, hogy lándzsát törjön a' dámák' kedvéért, mint ő kereste azt azért, hogy akár micsoda propositio ellen beszédet váltson, és syllogismusait minden felé forgathassa. Heloízzel történt barátsága után Campaniában vonta magát félre, hol iskolát nyitván, sok hallgatói lettek, melly szerencsáját más tanítók megirigyelvén, eretnekéssel vádolták a' soissoni zsinat előtt 1121ben, melly a' szentháromság' titkáról irt munkáját kárhoztatta is. Philosophiája kitetszik felvett lemmájából melly ez: *Sicut eadem ratio est propositio, assumptio, et conclusio, ita eadem essentia est pater, filius, et spiritus sanctus.* Brucker (*Historia Critica Philosoph.* T. III. p. 262) közli az Abelard' halálára irt verseket, mellyeknek utolsó sora így végződik:

Cui soli patuit scibile quidquid erat.

Ugyan csak Brucker most említett könyvében (T. III. p. 716) azt mutogatja meg, a' mit már felebb is érintettem, hogy a' philosophiának egybe keverését a' theologiával nem lehet Abelardnak tulajdonítani mint Trithemius állítja, mert annak régibb időre kell felvinni eredetét, és már Berengariusról, ki 1040 körül Tours'városában tanította a' philosophiát, azt hagyta

Sigbert emlékezetben, *eum, dum dialecticae sophismatibus contra simplicitatem apostolicae fidei abutatur, nec se excusare, nec aliis aedificare visum esse.* (Vesd öszve a' mit Cave e' tárgyról illy módon ír in *Historia Literar. Scriptorum Ecclesiast. Genevae 1693 in folio p. 453*).

Abelard' tanítványai közzül leginkább Berengarius Péter híresedett el, ki poitiersi születés volt, 's tanítóját a' legnagyobb tüzzel védte irataiban, ámbár nem mindenkor szerencsés következássel, mint Baylenél Berengár' élete' leírásából láthatni (*Dict. H. et Crit. T. I. p. 526*).

Maison Ferencz, Duns János' tanítványa, 's a' sorbonnai disputationak Párizsban alapítója, mellyben reggeli hat órától fogva esti hat óráig a' felelőnek egyedül kellett védni a' thesiseket, 's ebédjét is a' cathedraban volt kénytelen megenni: Possevin őt *Doctor illuminatus* czimmel ruházta fel ¹⁵⁾, élt 1320 körül.

Buridan János a' párizsi egyetemben 1348 körül híres tanító, ki Aristoteles' logicája, morálja, és metaphysicája felett magyarázatokat írt. A' Buridan' számára köz példabeszéddé vált és sokáig fenn maradt az iskolákban, mellyet ő sophismának használt a' szabad akarat' megmutatása és felforgatása ellen, hogy t. i. ha valamelly nagyon éhes vagy nagyon szomjuhozó számár két egymértékű étel vagy ivó viz közt van helybeztetve a' maga elhatározatlansága miatt éhen vagy szómjan vész el, úgy abban az esetben is, ha az éhségtől és szomjuságtól egyaránt gyötretve egyenlő mennyiségű zabétel és ivó viz közé állítatnék be ¹⁶⁾.

¹⁵⁾ Freher theatrum viror. etc. p. 78.

¹⁶⁾ Bayle *Dict. Hist. et Critique*, art. *Buridan*, hol azt is megjegyzi, hogy Burgundiában az ő idejében még divatban volt a' *Burdin'* számára a' közönséges életben, melly a' Buridan szóból van elrontva.

Ailli Péter (deákul Petrus Alliacus ¹⁷⁾ cambraii érsek és cardinal született Compiegnében 1350ben; a'

¹⁷⁾ Linguisticai és historiai tekintetben az *Ailli* név érdeklő magyar tudományosságunkat is, deákul Petrus de *Alliaco*, vagy *Alyaco*, vagy *Alliacensis*, vagy *Alliacus*, vagy *Ailliacus* formákban iratik, miből Bodin *Arliacot* csinált az egyik *l* betűt *r*-re változtatván, mint a' *Vallet*, *Mellin*, *Melusine* szókából lettek *Varlet*, *Merlin*, *Merlusine*; I. Bayle szótárát artic. *Ailli*. A' magyarok közt egy nevezetes de már kiholt familia *Alia* vagy *Allya* nevet viselt. Ebből a' magyar familiából való volt p. o. *Alia Farkas*, kinek felesége volt Bánfi Losonczi Margit, Bánfi Boldizsár' leánya. Báthori Gábor alatt Háromszék' főkapitánya volt 1612ben és Küküllő vármegye' főispánja későbbben; ugyan ennek fia volt *Alia Sámuel* Udvarhelyszék' főkapitánya, 's a' keresztmeszői táborban a' székelység' tábornoka 1635ben (I. Historiai értekezésemet a' székely nemzetről lap 218. Enyeden 1829, hol 1549ből *Alia Mátyásról* is szó van). Most már a' névszármarazatról lehet kérdés, mert hogy a' francia *Ailli* 's magyar *Alia* familieinek a' deák *Alliacussal* egy eredetre mutatnak, első tekintettel is láthatni. Leibnitz (Glossarii Celtici specimenjében Collectanea Etymologica, kiadta Eccard György, Hannoverában 1717. p. 87.) az *Ail* celta szóról írja: „*Ail* = secundus consentit latinum *alius*, graecum *αλλος*. Hinc *Ailun* Cambris imago. Scholiastes Iuvenalis dicit *Allobroges* esse alio translatos, quia *allo* sit Gallis aliud, *broga* regio, ager.“ Ugyan ott (p. 235) a' frisiai familiák' nevei közt *Allo* is említetik a' régiségből. A' görög nyelvben két szó van a' deák *alius* kitételre ú. m. az *αλλος*, és *ετερος*, az első alatt értik a' philosophusok a' máskép tetszőt, módosítottat; a' másik alatt értik a' valósággal különbözöt, egészen mást: amaz hát a' tüneményi; emez pedig az ellentételi tulajdonságokat jelenti.

Noltenius (Lexicon Latinae Linguae Antibarbarum. Lipsiae, 1744.) az *Allia* szót imigy magyarázza „*Allia* rectius quam *Alia*, nisi sit femininum singulare, vel neutrum plurale adiectivi. Est fluvius Italiae, qui a crustuminis montibus defluens Tiberino miscetur amni, romana clade nobilitatus inflictus a Brenno Gallorum Duce. Servius ad illud Aeneid. 7. v. 717. *Infaustum interluit Allia nomen* observat, nomen *Alia* esse a poeta metri causa dupli-

párizsi egyetemnek ifjabb korában ügyvéde, ki a' maga idejében legnagyobb logicusnak tartatott, 's több értekezéseket irt a' logicáról, miképen kell azt használni a' theológiában; irt a' lélek' természetéről és meteorokról is, mellyek által nagyon elhíresedett, 's a' nominalistáknak értelmét mint ügyöket is védte a' meghasonlott realisták ellen, mivel idejében újra kiütött a' tűz a' két felekezet közt. A' constantzi híres zsinatban hol Huss János' ügye forgott fenn 1414ben, úgy jelent meg mint pápa' követje. Igen sok philosophiára, astrologiára, theológiára tartozó könyveket irt, mellyeknek egy része kéziratban van még, 's Launois, a' párizsi navarrai collegium' historiájában, mellynek második alapítója Ailli Péter volt, azokat szám és foglalatjok szerint felhossa, miből Bayle a' scholastica philosophia' természetének és tárgyának bővebb megismertetése végett ime kérdéseket említi meg, mellyeket Ailli Peter magának feltett, és rájuk megfelelt: *Utrum esse tria supposita unius naturae sit perfectio? Utrum libertas creaturae rationalis ante et post lapsum intrinsece sit aequalis? Utrum creatura rationalis conscientia erronea eius actum excusare possit?* ¹²⁾

Rimini Gergely az augustinusi barátok' generalisa Montpellierben 1357ben nominalista, nagy hirrel

catum. Plutarchus in Camillo *παρα τον Αλιαν ποταμον*, de a' két *U* betűre több az authoritas, azt írja Nolten lap 18. Ugyan csak a' névre figyelemre méltó, hogy az az olasz földön is feltaláltatik; nevezetes e' szótár J. Fr. Corradini de Allio *Lexicon Latinum criticum*. Venetiis 1742. melly Calepinus' fogyatkozásait sokban kipótolja. Valljon a' francia ige *aller* és a' magánérthető *aile*'s a' deák *ala*, a' német *eilen*, mellyek mind rokon értelműek — jobb értelmet adhatnak-e az *Allya* névnek? további vizsgálatra méltó. A' török *Ali* familianév is úgy látszik ide tart. *Aly* kazár tribust említ már Aboulghazi is. *Nouveau Journal asiatique*. 1833. Nro 72. p. 492.

¹²⁾ Bayle l. c. p. 118.

névvel tanított a' párizsi egyetemen, 's meghalt Bécsben 1385ben. Nevezetesebb munkái Péter' könyvei, és szent Pál' levelei felett írott magyarázatjai. Több állítmányai voltak a' realisták ellen, hogy nem lehet az isten' mindenhatóságát annyira kiterjeszteni, hogy annál fogva két merőben ellenkező propositiók is ugyan azon egy subjectumra tekintve, ugyan azon egy időben igazság' bélyegeivel birjanak; továbbá, hogy az ártatlan tudatlanság (ignorantia invincibilis) nem szolgálhat mentségül, sőt bizonyos megszorítások közt Descartes' előljárójának nézték azon thesisre nézve, mellyet ez utóbbi philosophus minden emberi tudománynak alapul tett, t. i. a' belső meggyőződést arról, hogy az istent nem lehet megcsalni, sem az isten nem csalhat meg senkit. Mert a' scholasticusok, náluk szokásba vett megkülönböztetésöknél fogva, itt is a' csalásra való erőt vagy hatalmat a' csalási szándéktól és akarattól megkülönböztették ¹⁹⁾).

Az itt előszámláltakon kívül elég legyen még név szerint némellyeket megemlíteni, millyenek voltak p. o. *Wilhelm de Saint Pourcain* vagy Durandus de sancto Porciano, ki Meaux' városában halt meg 1333, 's a' kétséges és nehéz kérdések' megfejtésében kimutatott ügyességéért *Doctor resolutissimus* czimet kapott. Ő különböztette meg szorosabban a' theologiai és philosophiai igazság' természetét, 's azt állítá, hogy lehet valami theologiai szempontból igaz, a' mi philosophiai tekintet alatt nem az. *Hugo de St. Victore* így nevezetett a' párizsi külső városban lévő szent Victor' klostromától, megholt 1140ben; Augustinus' szoros követője, miért Augustinus' nyelvének is nevezetett mint Freher megjegyzi (p. 74. l. c.). *Hervet Gentian* bourdeauxi professor, a' görög és deák nyelvet jól tudta, 's a' tridentin zsinatban több beszédet tartott. *Beauvais Vincze* (Bellocvacensis) ki a' XIIIidik század' közepén első írt encyclopädiát Franciaországban az akkori tudó-

¹⁹⁾ Bayle l. c. T. IV. p. 58.

mányok' állapotja felett *speculum historiale, naturale, doctrinale* cím alatt.

Miután a' keresztyén vallás minden országban erős lábra kapott; és részszerint a' keresztes háboru, részszerint a' kereskedés' növekedése, ugy szinte az arabsok és törökök' Európára lett befolyások által közönségesebbé lettek, kivált hogy a' kiüzetett görög tudósok mind az olasz mind a' francia földön pártfogást nyertek, nem kerülhette ki a' mindenütt már mély gyökeret vert scholastica philosophia is a' heves megtámadtatásokat, 's mint szokott rendszeren megadni, azok, kik a' régi rendszerben nőttek fel az újítóknak ellene szegeztek magokat igen természetes okoknál fogva, mert az újításnak célja egyik fél előtt sem lebegett tisztán, mert a' tanításmód és tudományos rendszer' megváltoztatásával az idő' akkori szelleme szerint semmi jót nem reményltek a' régi, ugy szólván sok századok' hagyományai által megszentelt vallásos és political nézetek' pártfogói? Innen kell már azt megmagyarázni, miért a' parlamentek és a' párizsi Sorbonna sok ideig védték a' megtámadott félt, miért a' peripatetica philosophia' hatalmas pajzsa alatt sokáig kiállhatták a' harcztot a' scholasticusok, mert jártasok lévén a' dialecticában, a' platonikusok' gyenge oldalait hirtelen felfogták, mihelyt szorossággal nem következtek, 's a' vett csapásokat sokszor érzékenyebb csapásokkal igazíták vissza Juvenalis' mondataként *Loripedem rectus derideat aethiopem albus* vagy más hason értelmű verse szerint: *Clodius accusat moechos, Catilina Cethegum* (sat. II. v. 23—27.).

Ertekezőnek nem célja a' scholastica philosophiát mentegetni, vagy annak tartós és állandó érdemét minden időkre elismerni, mert időkorunk az illy próbatételekre nem szorult, minekutána a' keresztyén philosophusok és theologusok idéjükben megtették a' magok' kötelességét, és mi tagadhatatlanul sok gyümölcsöseit szedték, sőt mai napig is szedjük fáradozásainknak; illendő megemlítenem azokra nézve, kik ma

is mindegyre lármáznak a' scholasticusok ellen, hogy minekünk jelenleg élőknek is vagynak kötelességeink, 's inkább azoknak teljesítéséről gondoskodjunk, ha azt akarjuk, hogy a' mostani tudományos körülményekhez képest dicséretesebb fényben jelenjünk meg egykor a' maradék előtt, mint a' scholasticusok mielőttünk megjelentek. *Ad praeterita* (írja igen bölcsen Seneca) *rari animum retorquent, sic fit, ut praeceptores eorumque beneficia intercidant.*

Az a' szemrehányás, mellyet Henricus Cornelius Agrippa tesz a' scholasticusoknak, ki pedig maga is kapott a' tudományos hiábavalóságokon, 's mellyet e' szavakban foglal be „*omnis fere scholasticorum turba cum misero labore ac damnabili studio occupata, in novis suis inventis nihil magis agere videtur, nisi ut discat errare ac perpetuis digladiationibus explicandam veritatem obscuriorem reddere, vel amittere; quorum tota disciplina non aliud quidpiam est, quam captio quaedam et depravatio verborum dictionibus subdola quadam cavillatione pervertens usum loquendi, et eum inferens linguae, quam ignorat, transvertens verisimilem expositionem*“ (de vanitate scientiarum cap. VIII.): ez a' szemrehányás, mondom, nem csak a' scholasticusokat illeti, hanem az arabs iskolákat is ²⁰⁾, 's méltó okkal panaszkodtak is az ellen a' philosophia' hamis kisarjazása ellen, *Ramus, Trithem, Reichlin, Wimpeling, Eitelwolf, Dalburg, Ulrich Hutten, Mu-*

²⁰⁾ Paulus Iovius írja Thomaes paduai professorról: *Philosophiam ex purissimis fontibus, non ex lutulentis rivulis salubriter hauriendam esse perdocebat; explosa penitus sophistarum disciplina, quae tum inter imperitos, et barbaros principatum in scholis obtinebat, quam doctores ex cogitatis barbara subtilitate dialecticorum figmentis, physicas quaestiones non ad veritatis lucem, sed ad inanem disputandi garrulitatem revocarent, et iuventus in gymnasio Arabum et Barbarorum commentationes secuta a recto munitoque itinere in confragosas ignorantiae crepidines duceretur.* (Elogia virorum doctorum cap. 91.).

tianus, *Pirchheimer*, *Conradus Celtes*, és már ezek előtt a' tudós *Aeneas Sylvius*, kiknek főképek köszönheti Németország, hogy a' classica literatura, 's azzal a' szép deák nyelv mint phoenix porából viszont életre jöttek ²¹). Hogy a' scholasticai rendszert a' tudományok' szebb időpontja válthatta fel Franciaországban, minél fogva a' philosophálás' módja is más és illendőbb alakot vett magára, 's úgy szólván az addig inkább csak klastromok' falai közzé zárt literaturai ismeretek' massája majd a' nemzetnek is köz birtokába mehetett át, arra a' könyvnyomtatás' hamar elterjedése mellett fő okul szolgált a' francziáknak statuspolitikai szoros egybeköttetése is Olaszországgal, hol a' Medicések' háza különös virágzatba hozta a' művészetet, ápolgatta a' kivándorlott görög tudósokat, könyvtárakat, academiákat fundált. Ezzel és a' sabaudiai házzal rokon véri egybeköttetés I. Ferencz' ideje óta sokat tett arra, hogy a' francia tudósok az olaszokkal közelebbi kapcsolatba jöttek, olasz és görög születésű írók francia földre mentek lakni, 's a' görög nyelv és görög írók iránt való szeretetet felgerjesztették, millyenek voltak p. o. *Laskaris János*, *Tiphernas Gergely*, *Marulle Mihály*, de mindenek felett a' francia philosophia' fordulópontjának azon időszakot lehet venni, mi a' nemzeti miveltségnek is egyik fő momentumát tette, hogy I. Ferencz 1533ban törvényes diplomaticai nyelvvé tette a' honnyelvet, melly uton a' gondolatok szabadabban fejlődtek ki, a' nemzeti köz értelem bizonyos állandóságot nyert.

Első Ferencz maga is kedvelte a' tudományokat, és olvasója Castellán, ki sokat utazott, 's a' napkeleti nyelveket is értette, minden estve tudós dolgokról értekezett királyával, 's azok közt is altatta el ²²). E' királynak könyvnyomtató műhelye is felette diszes volt, 's Vergerius Angelus candiai születésű görög 450 li-

²¹) I. Jacobi Burckhard: de Linguae Latinae in Germania fati novi commentarii. Wolfenbütteli. 1721.

²²) I. Bayle l. c. art. Castellán.

vert kapott esztendőnként fizetésben a' görög másolatokért, mint igen szépíró ²⁵⁾).

Azon küzdések' lefolytában, mellyek a' scholastica philosophia' és Aristoteles' tekintete ellen folytak, leginkább kitüntette magát *Ramus Péter* (Pierre de la Ramée) ki 1515ben Picardia' Luth nevű falujában született, 's számos követőkre talált kivált Angliában, Skócziában és Németországban, honnan philosophálása' módja hazánkba is átplántáltatott. A' tudnivágyás' szeretete olly nagy volt benne, hogy szegény létére is Párizsba ment tanulni, és szolgálkodott a' navarrai collegiumban, míg mesterré lehetett. Legelső felléptével már feltűnt, midőn a' magisterium' megnyerése végett az idő' szokása szerint olly thesiseket védett köz helyen, mellyek Aristoteles ellen voltak szegezve ²⁴⁾).

²⁵⁾ Veritas quoque non patitur ut reticeam egregiam voluntatem atque operam, inferioribus temporibus in hac re positam a Francisco Imo Gallorum rege, qui ut erat omnibus in rebus magno animo, ac vere regio praeditus, proclivisque in humanum genus iuvandum, rectaque studia summa ope augenda, curavit, ut quidquid antiquorum ingenii monumentorum restaret in afflicta Graecia, ad se mitteretur: cui beneficio magno addidit alterum, et ipsum valde utile ad hanc ipsam honestam artem ornandam: studuit enim magnis praemiis propositis, ut lepidae admodum formae litterarum et graecarum, et latinarum fingerentur: in quo etiam felix fuit, ita enim pulchrae atque politae fabricatae fuere, ut non videantur ab humano ingenio venustiores, exquisitiores ullo pacto confirmari posse: librique ipsis excusi, non invitent tantum, sed etiam aliquo modo rapiant ad se legendos. *Petrus Victorius in praefat. Commentar. in VIII. Libros Aristotelis de optimo statu civitatis.*

²⁴⁾ Lutetiae magistri titulum suscepturus, pro more et consuetudine scholarum liberam disputandi copiam examineribus facere cogebatur. Problema igitur sumpsit: Quaecunque ab Aristotele dicta essent, commenticia esse. Attoniti novitate et insolentia problematis magistri nostri, cum auctoritatem Aristotelis (qua tamquam scuto, se se ad omnes insultus munire consueverunt) sibi ereptam viderent, irrita conatu per diem integrum magistrandum (ut barbari

Ramus kivált a' logicában volt erős, 's fő érdeme a' philosophiában az, hogy igyekezett sok haszontalan, előtte divatban volt subtilitásoktól megtisztítani a' gondolkodás' tudományát, a' logikai tanításmódban jobb rendszert hozott életre, bizonyos táblai formákat gondolt ki és használt, oda törekedvén, hogy a' szoros értelemhatározásnak (definitio) és helyes felosztásnak szükséges volta annál inkább kitessék. Nevezetesebb munkái *Institutiones dialecticae libr. 3.* Paris 1543, és *Animadversiones in Dialecticum Aristotelis lib. XX.* (ibid. eodem anno), mellyekkel fellármázta és magára ingerelte a' párizsi egyetem' tanítóit, kik a' helyett hogy irások által czáfolták volna meg, őt egyik törvényszéktől a' másik elébe hurczolták, míg végre ellenségei anyyira vitték a' dolgot, hogy királyi rendelésnél fogva eltiltattak könyvei, 's a' mellett nem volt szabad neki philosophiát tanítani, sem philosophiai tárgyról írni. De ez a' megszorítás nem terjedt sok időre, mert a' főbb rendűek közt elterjedt felvilágosodásnál fogva Ramusnak mind a' papi mind a' világi rendből sok pártfogói akadtak, visszanyerte nem csak az írás- és tanításbeli szabadságot, hanem királyi professor is lett, ámbár azután is ki volt az üldöztetéseknek téve, úgy hogy II. d. Henrik király titkon Fontainebleauban lapangtatta, hola' királyi könyvtárban még nagyobb kedvvel dolgozott. Mi nevetséges pere volt a' Sorbonnával is a' deák szók' kimondása felett, Bayle bőven előadja, 's Freytagnak egy kis helyét itt csak azért irom ki, hogy felebbi állításom a' megszokás' és ujítás' dolgában az által is mint historiai factum által megigazuljon: „Molesté ferebant cum alii, tum praesertim sorbonici, inveteratam loquendi consuetudinem Gallorum improbari, ut quae pueri didicissent, senes perdenda fa-

barbare vocant) oppugnarunt. Ex hoc fortuito successu causam deinceps serio et libere in Aristotelem animadvertendi et inquirendi arripuit. *Freitag in vita Petri Rami p. 9, 10, Baylenél art. Rame.*

teri cogentur: imprimis vero de sono ipsius literae Q ambigebatur: regiis sic, uti debet, cum sequenti u pronunciantibus, Quisquis, Quamquam: Sorbonicis vero consuetudine vernacula kiskis, kamkam etc.“(l. c. p. 24).

Ramusnak emlékezete, hite és neve azért is érdekes a' magyar literatura' történeteiben, hogy mikor II. d. Zápolya János Zsigmond Erdélyben tanakodott főembereivel valamely academiái gymnasium' felállítására felett, mire a' helyet Szászvároson nézték ki, Ramus Pétert nagy fizetésre meg is hívták Erdélybe, mint Boissard, Icon quinquaginta virorum című könyvében feljegyezte; de nem jött el Párizsból ²⁵⁾).

Hogy ő több ízben kemény üldöztetést szenvedett, míg nem végre szent Bertalan' éjszakáján több másokkal áldozatja lett az akkori belső lázadásoknak, nem lehet rajta nagyon csodálkozni, mert mint felebb is érintve volt a' dolog, az újítók közzül is sokan a' tudományos vitatások' szoros határai közt nem tartották meg magokat, Ramus is az ecclesiái alkotmányok meg akarta rázni alapjait, midőn demociatiai systemát kívánt annak igazgatásába bevinni, miért Beza Theodor azt írta róla 1572ben *certe: turbas dabit homo ad turbanda optima quaeque comparatus* (Bayle l. c. R. M.). Még inkább nem fogunk csodálkozni azon hogy az illy jelenetek gyakran feltűntek azután is Franciaország' tudományos egén, ha meggondoljuk minő tekintetben állott Aristoteles Európában. Bayle egész gyűjteményt szedett össze e' tárgyban, miképen az arab írók közzül már egy *Abufaradz* (Alfarabius v. Abulfarabius), *Albumassar*, *Averrves* jókor tekintetbe hozták azt, ugy

²⁵⁾ I. Josephi Benkő Transylvania Tom. II. Vindobonae 1778. de nem csak Boissard, hanem Teissier, Banasius, és Freytag is emlékezetben hagyták Ramusnak Erdélybe meghívását „Ab Andrea Dudithio Imperatoris Legato Cracoviam est invitatus. Ioannes rex Pannoniae Albae Iuliae administrandae magna proposita mercede praeficere voluit, et chirographo regio obsignavit.“ *Banasius in vita Petri Rami p. 9. Baylenél Rem. N.*

hogy még a' Korán' szavait is sokszor számba nem veték Aristoteles' állításai mellett, és Franciaországban még 1624ben, tehát majd száz évvel Ramus' első fellépte után, a' parlament három tagot tiltott ki a' maga kebeléből, hogy köz helyen, Aristoteles ellen akartak thesiseket ótalmazni; hasonló módon a' Sorbonna is 1629-ben nyilván a' chemicusok ellen nyilatkoztatta ki magát, kik elállottak Aristoteles' physical elveitől; 's remonstratiójokban az áll, hogy Aristoteles' philosophiáját nem lehet bántani ugy, hogy a' scholastica theologia is, mellyet az ecclesia elfogadott, meg ne bántassék. ²⁶⁾

A' Ramustól elkezdett harczot Aristoteles' tekintete ellen tovább folytatták két, mély gondolkodásu és széles tudományu férfiai Franciaországnak, ugy mint *René Descartes*, és *Gassendi Péter*, kik csak nem egy időben születtek, 's mind a' ketten a' francziák' philosophiája' historiájában főhelyet foglalnak el. Des-Cartes eredeti fő volt, 's uj systemát állított fel, mellynek mindenütt számos követői voltak nem csak a' francia földön, hanem más országokban is. Minden bizonyoságnak alapul a' gondolkodást tette, miből a' létel' valóságára huzott következtést azon ismeretes thesise szerint: *Cogito; ergo sum*. Uj rationalismusa' következtésében az aristotelesi empirismusnak sok gyengeségeit nagy belátással fölfedezte, 's megmutogatásait mathematicai methodussal kapcsolta öszve, melly philosophálásmód, t. i. a' *definitio, demonstratio, conclusio, corollarium* azután is sokáig a' philosophia' valóságának tartatott a' németországi philosophusok közt még Wolf' idejében is, míg nem Kant a' philosophiai analysis' és mathematicai constructio' egészen és merőben egymástól különböző természetöket kifejtegette. ²⁷⁾ Descartes' philoso-

²⁶⁾ Bayle l. c. art. *Aristote* Rom. I.

²⁷⁾ Minthogy Kant' fejtegetései a' tárgy felett nagy világosságot adnak, azoknak közlése csak hasznos lehet. Philosophiai ismeret, Kant szerint az okossági ismeret, *fogatokból* álló, mathematicai ismeret viszont *fogatok' con-*

phiai systemájának szoros dogmaticai bélyege van 's a' vallási igazságok' bebizonyítását okossági uton fő igyekezetül tette ki magának. A' gondolkodó lény vagy lé-

structiójából; valamelly fogatot construalni annyit tesz, mint a priori a' neki megfelelő intuitust (megtekintet) előadni. Tulajdon szavai így vagynak: Zur Construction eines Begriffs wird also eine nicht empirische Anschauung erfordert, die folglich als Anschauung ein einzelnes Object ist, aber nichts destoweniger als die Construction eines Begriffs (einer allgemeinen Vorstellung) allgemeine Gültigkeit für alle mögliche Anschauungen, die unter denselben Begriffe gehören, in der Vorstellung ausdrücken muss. So construiren ich einen Triangel, indem ich den diesem Begriffe entsprechenden Gegenstand; entweder durch blosse Einbildung, in der reinen, oder nsch derselben auch auf dem Papier, in der empirischen Anschauung, beidemal aber völlig a priori, ohne das Muster dazu aus irgend einer Erfahrung geborgt zu haben, darstelle. (Critik der reinen Vernunft. Seite 741.). Azok kik a' mathesist úgy különböztették meg a' philosophiatól, hogy amannak a' *meny-nyiség*, ennek a' minemőség a' tárgya, a' fogatot vették ok helyett. A' mathematicai ismeret' formája az oka, hogy az csak csupán quantumokra terjed ki, mert csak a' quantumokról való fogatokat lehet construalni, azaz a priori való megtekintésben előadni. A' *qualitások* tapasztalati megtekintésben egyedül előadhatók, azért ezeknek okossági megismerete csak fogatok által lehetséges. Ugyan csak Kant mondja lejjebb: „Definiren soll eigentlich nur so viel bedeuten, als den ausführlichen Begriff eines Dinges innerhalb seiner Grenzen ursprünglich darstellen. Ausführlichkeit bedeutet Klarheit und Zulänglichkeit der Merkmale; *Gränzen*, die Praecision, dass deren nicht mehr sind, als zum ausführlichen Begriff gehören, *ursprünglich* aber dass diese Gränzbestimmung nicht irgendwoher abgeleitet sey, und also noch eines Beweises bedürfe, welches die vermeintliche Erklärung unfähig machen würde, an der Spitze aller Urtheile über einen Gegenstand zu stehen.

E' magyarázat szerint semmi tapasztalati fogatot nem lehet definialni, hanem csak kifejteni (explicare), úgy az a priori adatott fogatok sem definiálhatók, p. o. *substantia*, *törvény*, *beneplacitum*, azért az expositio inkább illik az illyekre mint a' definitio. Semmi más fogatok te-

lek az ő philosophiájában ellenkező tulajdonságú a' testekkel, mellyeknek valóságát a' kiterjedés teszi; a' lélek egyszerű, materiátlan, melly természetéből annak halhatatlansága és szabadsága folynak ki, mivel szabadon gondolkozik. Azonban mindent még sem tud a' lélek tisztán gondolni, sok kételkedésnek van alája vetve, 's annyiban tökéletlen véges substantia, mikből Descartes valamelly legtökéletesebb lényre következtet, mellynek tökéletességei közzé kell a' lételnek is tartozni. Ez az ontologiai, másképp cartesi erősség az isten' létinek megmutatására ²⁸). Az absolut tökéletes lény' ideája velünk született idea, mellyen, mint fő sarkpon-

hát definitióra nem alkalmazhatók, hanem csak a' mathematicaiak, mellyek a priori construalhatók lévén, tartalmukra nézve a' szabad akaratu synthesisist megszenvedik.

A' philosophiai definitiók tehát csak expositiói az *adatott*, a' mathematicai definitiók pedig constructiói az *eredetileg adott* fogatoknak, amazok *analytice* elbonczolás által (mellyeknek tökéletességei nem *apodicticai* bélyegűek), ezek *syntheticce* állanak össze, 's hozatnak elő. Az utólsók magok csinálják a' fogatot, az elsők azt csak kifejtik. A' mathesisben ad *esse* tartoznak a' definitiók, a' philosophiában ad *melius esse*, a' philosophiai definitiók csak approximatiók. A' philosophiában minden definitio mint körülhatározott vagy kiczirkalmazott érthetőség inkább berekeszti mint elkezdi a' munkát, a' mathesisben megfordítva van a' dolog, hol a' definitio előtt fogat sincs, azért a' mathesis' definitiói nem csalhatnak, mert a' definitio adja a' fogatot, 's többet nem foglal magában mint a' mit akar benne gondoltatni.

²⁸) Kant azt mondja (Critik d. r. Vernunft p. 632) hogy a' cosmologiai erősség is utoljára nem egyéb, 's nem különbözik a' Descartes' ontologiai erősségétől. Az ontologiai erősség a' fő realitásból a' létel' szükségesképen valóságára következtet a priori, a' cosmologiai ezt megfordítva viszi véghez, 's a' tapasztalaton kezdi, mint Leibnitz a *contingentia mundi*, a' mi azonban csak külső takaró rajta, 's *ignoratio elenchi* hibába esett, midőn új erősséget ígért, 's kis tekergés után az ontologiai régi utba vezet be. Az ontologiai megmutatásban nincs ellenmondás Kant szerintis,

ton fordul meg philosophiájának systemája; miből az igazságról való többi ismereteinket kihuzza. Az isten mindennek teremtője és fenntartója a' mozgás által. Vizsgálatai leginkább a' theoretica philosophiát tárgyazzák, u. m. logicát, és metaphysicát, de a' tapasztalati tudományokban is nagy előmenetelt tett, u. m. a' mathesisben és physicában; a' felső geometriára szerencsésen alkalmaztatta az analysist; az opticában, dioptricában, mechanicában sok fölfedezést tett, mi által a' későbbi találmányokra feltörte az utat (I. Buhle Geschichte der neuern Philosophie B. 3. S. 4.). Descartes a' maga századjára is nagy befolyással volt, mert az epicureismus nagyon elhatalmazott már akkor Franciaországban, mivel a' peripateticum systemában, melly előtte divatban volt, nyomát sem kapni a' lélek' halhatatlanságáról való tudománynak, egyedül Descartes' systemája adott e' tekintetben Bayle' vallomása szerint solid elveket, megállítván azt, hogy mind az a' mi gondolkodik, különböző valóság a' materiától, miből szükségesképen kell következni, hogy lelkünk egyszerű, feloszolhatatlan és így halhatatlan valóság; a' gondolkodó valóság különbözik a' testi valóságtól, mellynek kiterjedtsége van, azért a' kiterjedtség nem lehet módosítása az olly substantiának, a' melly gondolkodik, sem a' gondolkodás nem lehet módosítása a' testnek. Arnauld Antal, Sorbonna' doctora, ki Descartes' idejében élt, előadja hosszan Descartes' philosophiájának érde-

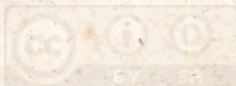
de a' lehetőségből a' valóságra a priori még sem ítélhetünk biztosan, mert az ember csupa ideákból (a' realitas synthesise nélkül) gazdagabb belátásu nem lehet, valamint a' kereskedő nem gazdagabb az által, hogy cassája' álladalmához némelly czifrákat hozzá tesz: miért Kant practicum-ból indult, 's az erkölcsi szabadságot és causalitatis nexust tette úti vezérjének, mert, mint egy helyt írja, az okosság' speculativ mezején polemisálni annyi mint levegőben harcolni, az illy viaskodók árnyékokat vagdálnak, mellyek mint a' Vallhalla' hősei egy szempillantásban ujra kinőnek, és vett sebeik öszveforranak.

meit, mellyeket az már a' maga időszakában szerzett magának, midőn a' hatalmaskodó durva materialismusnak legnagyobb consequentiával ellenébe szegezte a' spiritualismust. (l. Bayle szótárában az Arnauld' életét, könyveit, úgy *Pomponace* cikkelyt Rem. G.). Bizonyitják érdemeit imez versek is, mellyek halálakor készültek:

Descartes, dont tu vois icy la sepulture
 A dessilé les yeux des aveugles mortels :
 Et gardant le respect que l'on doit aux autels
 Leur a du Monde entier démontré la structure.
 Son nom par mille Ecrits se rendit glorieux,
 Son esprit mesurant, et la Terre, et les Cieux,
 En pénétra l'abime, et perça les nuages ²⁹).

Gassendi is Aristoteles ellen készült irattal (*Exercitationes paradoxicae adversus Aristotelem*) nyitotta meg philosophiai pályáját, hatalmas vetélkedő társa Descartesnek, *philosophorum literatissimus, et literatorum maxime philosophus* nevet nyert, ámbár Descartes a' mély gondolkodásban és tiszta előadásban felülmulta is őt. Gassendi a' régiség' buvárja lévén, mint barátja Peirese Miklós parlamenti tanácsos is, kinek életét megírta, új philosophiai systemát nem állított fel, hanem Epicurus és Democritus' tanításait az atomusokról és ürességről fölelevenítette némelly változtatásokkal, 's azokat physicájának alapul tette. Epicurus' élete módjának és philosophiájának erősebb védelmezője nem volt Gassendinél, de ha bár elfogadta is az atomusokról való tudományt, igyekezett abból mindent kihagyni a' mi botránkozás' köve volt, p. o. az atomusok' örökké valóságát, azoknak vak történeti mozgásokat, mi uton az emberi cselekedetek' szabadsága elenyészik, mert azt a' neyetséges állítást, hogy az atomusok' egyenes esésöknek kevés elhajlásával

²⁹) Baillet: Vie de Des-Cartes. Tom II. p. 443.

(clinamen principiorum Lucretiusnál) a' kényszerítés el-
távoztatik, Cicero már megróttá ⁵⁰⁾.

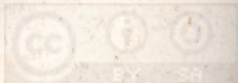
A' Gassendi és Descartes közt folyt heves philoso-
phiai pernek két fő bélyegei vagynak, egyik az, hogy
Gassendi, physicájában az atomusokat vévén fel materia'
elvének vagy is a' testek' principiumának az Epicurus'
systemájából, az ürességet is kénytelen vala elfogadni,
mit Descartes teljességgel nem engedhetett meg, mert
az ő systemájában lélek és test teszik a' mindenség'
constitutiv részeit; 's az üresség vagy vacuum spatium
ellen azt hozta fel, hogy annak léte lehetetlen, mert
a' spatium a' testeknek minden tulajdonságaival, min-
den essentiáival bir, azaz hármassal dimensio alá esik,
mint akár melly más test. Meg kell vallani, hogy
ámbar nagy mathematicusok, egy Hugenius, egy New-
ton, Gassendi' értelmét követik is az ürességre nézve,
de csak ugyan Descartes' ellenvetését ki nem vetköz-
tetik a' maga erejéből ⁵¹⁾.

Másik főbélyege Gassendi' perének az, hogy nagy
elmésséggel azt akarta megmutatni Descartes ellen,
hogy az okosság' útján nem lehet solid erősségekre
találni, mellyek az emberi lélek' különbözősét a' test-
től megczáfolhatatlanul bebizonyítanak, és már ezen
állításnál fogva Gassendi sokat tett Franciaországban

⁵⁰⁾ De natura Deorum L. I: c. XXV. a' többek közt így végzi
szavait a' clinamenről: *Hoc dicere turpius est, quam il-
lud quod vult, non posse defendere.*

⁵¹⁾ Ce qu' il y a d' embarassant pour les nouveaux sectateurs
du vuide, est, qu' ils ne peuvent nier que les argumens
des Cartesiens contre le neant de l' espace ne soient tres
forts. — — — Quand donc on leur demande ce que c'est que
ces espaces qui ont réellement les trois dimensions, et
qui sont distincts du corps, et qui se laissent pénétrer par
les corps, sans leur faire nulle resistance, ils ne savent que
repondre, et peut s' en faut qu' ils n' adoptent la chimère
de quelques péripatéticiens qui ont osé dire, que l' espace
n' est autre chose que l' immensité de Dieu — etc.

Bayle: art. Leucippe, Remarque G.

arra, hogy ott bizonyos materialismus terjedt mind inkább el, mely a' lélek' halhatatlanságáról való hitet eltünteti. Ha ehhez vesszük azt, minő állapotban volt az ország a' XVIII-d. században, mikor a' luxus erkölcsi veszélyt szült, ha hozzá gondoljuk XIII-dik, XIV-d. Lajos' költséges és pompásan vakító udvarait, nem fogunk majd csodálkozni azon, miért a' Descartes által olly szépen útnak indult rationalismus felett végre is győzött az epicureismussal megkevert érzékiségi vagy materialis philosophia, minél fogva már kezdetben mindjárt feloszlott a' gondolkodók' serege cartesistákra, és gassendistákra, 's a' mi még különösebb, Descartesnek egy felvilágosító feleletje 1654ben a' megírtott könyvek közzé soroztatott, midőn Gassendi' irataiból már Nápolyban is szivta az ifjúság a' mérget ⁵²). Nem kell azonban gondolni, mintha a' francia nemzetnek azután is ne lettek volna eredeti gondolkodásu derék philosophus emberei, mert ollyas valamit hinni olly nagy és kiterjedt nemzetről, hol a' mesterségek, kereskedés, számos akademiák virágoztak, a' dolog' természetével ellenkezik. Voltak hajdan mint ma is mély gondolkodásu tanult férfiak Franciaországban, kik a' nemzeti tudományosságának diszt adtak, de philosophiájok' historiájára tekintve annyi bizonyos még is, hogy a' speculativa philosophia náluk soha sem tett nagy előmenetelt, minek megkedvelése csak a' mostani században jelentgeti ott magát, midőn az előtt merő practikai czélzatu, inkább sensualis mint spiritualis bélyegű philosophálásmód divatozott az élet' és tudományok' minden ágai felett, úgy hogy a' systematicus philosophusok' száma igen csekély azon más francia tudósok' számához képest, kik a' *politicában, historiában, mathesisben, physicában, theologiában, nyelvtudományban* bámulatra méltólag kitüntették magokat. Úgy látszik

⁵²) L. a' tudós Arnauld' helyét Baylenél kiírva art. *Pomponace*, Rem. G.

hogy Tabourot István királyi ügyvédnek még 1582ben tett megjegyzése a' francia és német tudósok felett némienemü felvilágosítást nyujthat a' dologban, miért a' francziáknak eleven tüze a' száraz és elvont tárgyokról való philosophálásmódon soha nem kapott, mire a' léleknek huzamos maga-megerőltetése kívántatik 's világi szempontban is nem termi meg azon materialis gyümölcsöket, mellyeken az emberek rendesen szeretnek kapni. Minden más tudomány' üzése kézzel foghatóbb hasznot hajt annak, ki arra adja magát, csak a' philosophiai tudomány az, melly az embertől a' maga egész felszánását kívánja, semmit nem tekintve világi körülményekre, egyedül a' dolgok' lételes alapjaira szorítja a' vizsgálatát, 's mivel az illy bölcselkedés tartós gyakorlottságot kíván, az epopták' (beavatott mesterek') száma is minden időszakban kevés, többnyire az emberiség' ábrázatján Franciaországban mint másutt, tekintve a' philosophia' térmezejét, láthatók az egyenlő vonalok, mellyen a' megoszolt vélemények a' legnagyobb hévvel üzik tarka barka képek közt csatáikat, mivel a' dolgok' mélyére el nem hathatván, a' philosophálásnak csak külső színét adják meg, porfelleget csinálván, mellyben a' küzdők magok sem ismerik egymást meg, és akkor, ha feláll az epopta, csendesség támad, 's elnémulnak a' lázongók, kik kevés idővel az előtt azt hitték, hogy harsány szavaikkal az Euphrates' partjait is megreszketették, 's ez a' ritka, de mindig bizonyos győződelem a' speculativa philosophia' kincse, melly megérleli a' lelket, hogy azon, apró zszibongások ki nem foghatnak.

Ac veluti in magno populo cum saepe coorta est
Seditio, saevitque animis ignobile vulgus.

Iamque fuces et saxa volant, furor arma ministrat:
Tum pietate gravem, ac meritis si forte virum quem
Conspexere, silent, arrectisque auribus adstant
Ille regit dictis animos, et pectora mulcet. (*Virgil*).

Most már Tabourot' szavait közölhetem, mert azok a' nemzetek' characteristicájáról, adott ítéletemet fel nem

forgathatják, hanem csak azt tüntetik előkbe, hogy a' francziák' elevensége egyik tárgyról a' másra szeret könnyen átszállongani, de az illy encyclopaediai fordulatok megvoltak nem csak az ő idejében, hanem az előtt is, nem csak a' francziák, hanem más nemzetek közt is, 's a' jelenetnek igaz oka ott fekszik, hogy a' huzamos fáradság nem minden embernek dolga, mert mint Rousseau már megjegyezte, természet ellen való dolog, hogy a' több szám a' kevés számot vezesse, és igazgassa. Tabourotnak ezek a' szavai „Je loue certainement ceux qui, à la façon des Allemands, se peuvent contenir a n'embrasser qu'une seule profession: mais, il ne faut pas aussi blâmer ceux, qui, ayant l'esprit capable d'en manier diverses, les savent si bien exercer, qu'en chaque espece ils ne devront rien ou peu de reste a chacun des particuliers, qui s'adonnent a une. L'on sait assez que l'esprit du François est plain de telle vivacité et variété, que c'est malgré lui, si l'on l'attache a une science seule.“ (Préface du IV. Livr. des Bigarrures. Paris, 1582. Baylenél artic. *Accords* (Estienne Tabourot).

A' francia philosophusok' sorában idejökhez mérve diszes helyet foglalnak el *Montaigne Mihály* és *Charron Péter*, kik még Tabourot' idejében és így valamivel elébb éltek Descartes és Gassendi előtt. Egyik sem volt systematicus fő; a' mit Bayle, és Malebranche szemökre is hánynak; különösen az utolsó keményen kikél Montaigne ellen, hogy felüleges ismeretekkel bíró, sokat beszélő, nem philosophus fő volt, kinek minden iratai ábrándozásokkal vagynak megtömve; és hogy még is azok köz kedvességet nyerhettek, annak így fejtí meg okát: „vulgus id aestimat quod nitet, non vero quod solidum est, quia nempe id exoptat magis quod afficit sensus, quam quod rationem edocet“⁵⁵⁾.

⁵⁵⁾ P. Malebranche de inquirenda veritate Libri sex. Genevae, 1690. in 4-o Lib. II. cap. IV.

Montaigne a' speculativa philosophiát semmire sem becsülte, azért szembetűnő a' systemátlanság is könyveiben; mint barátja az érzékiségnek erkölcsi tanításai felüleges mázuak, és sínlik az alapos vizsgálat' hiányát. Montaigne szerint nincs a' morálnak olly állandó elve, melly az okosságban határozhatnák meg, a' hány a' nemzet és éghajlat, annyiféle a' morál is, különben ha bizonyos állandó törvénye volna a' morálnak, azt minden nemzet egyenlően követné, de a' tapasztalat ellenkezőre mutat. Meglehet, úgy mond Montaigne, hogy mikép a' természeti világban, úgy a' morálban is volt valamikor állandó természeti törvény, de az kiveszett már, mert az emberi okosság azt eljátszotta. *Nihil itaque amplius nostrum est, quod nostrum dico artis est. Les loix prennent leur autorité de la possession et de l'usage.* Miből azt következteti, hogy az embernek csak azt kell csinálni, a' mire körülményei szerint fölneveltetett. Minden gyenge oldalai mellett is Montaigne' practica philosophiájának, mellyeket itt megezáfelni nincs hely, és már mások, nevezetesen Schmid azt véghez vitték ⁵⁴⁾, nem tagadhatni meg tőle az érdemet, hogy sok hasznos, valóságos életbecsü észrevételeket hintett el irataiban az embernevelés' dolgában, és a' törvények' philosophiájában, mellyeket, bár rhapsodiai módon fejtegetett is ki, de tagadhatatlanul használt azok által a' maga századjának, mint a' későbbi kornak is, és La Harpe különös érdemül tulajdonítja neki, hogy iratai által a' francia nyelv bizonyos energiát nyert, mellyet az nem birt azelőtt.

Charron, Montaigne' barátja, leginkább elhiresedett a' bölcseségről és a' három igazságról irt munkái által, mellyekben a' keresztyén vallás' igazságait philosophusi lélekkel fejtegeti, minden szabad reptü gondolatok mellett is, mellyekben a' babonát, szemfényvesztést ostromolja, tul nem hág a' kijelentett vallás'

⁵⁴⁾ Resultate der philosophirenden Vernunft über die Natur der Sittlichkeit von Georg Dreves. Leipzig, 1797. I. B. S. 63.

határain, 's inkább lehet őt keresztyén dogmaticus philosophusnak tartani mint akárminek másnak. Mind ő, mind Montaigne a 'realis élet' körében maradván, és csak a 'positivumok körül forgolódván, epochát nem csináltak ugyan a 'francia philosophia' historiájában, de könnyen megérthető popularis dolgozatjaik által sok visszaélésnek kútfejeit fölfedezték, 's az által a 'társaságos élet' boldogítására befolytak.

A' tudós világ előtt nagyobb tekintetet vívott ki ezeknél magának Malebranche Miklós, ki Descartes' könyveinek olvasása által megkedvelvén a' speculativa philosophiát, tiz esztendő fordított nagy mestere' elveinek tökéletes felfogására, 's így láthata világot philosophiai consequentiájú, ékes tollal irt könyve az igazság' kipuhatólásáról (De la recherche de la verité) melly aztán más nyelvekre is átfordítatott, 's mély eredeti gondolatokkal rakva van. Psychologice keresi ki e' munkájában a' tévelygések' okait, mellyeknek az emberi ismeret alá van vetve, 's igyekszik az igazságot úgy megalapítani, hogy annak utolsó ágazatai nem az emberben, nem is a' világban, mellyek csak feltételes tünemények, hanem az istenben feltaláltathatók, melly fő valóság minden oldalról kinyilatkoztatja az igazságot, mihelyt a' speculativa philosophia' segedelmével annyira érlelődik az emberi lélek, hogy az egész hit által az istenben felfogni alkalmas.

Malebranche' metaphysicájának is két fő sarkpontja van, mint Descartesénak, az *isten* és a' *materia*, az utolsó az elsőtől vette eredetét, a' miből lehet egyedül a' lélek' halhatatlanságát kikövetkeztetni, mert ha a' materiát öröktől fogva valónak vesszük, mint azt Epicur 's minden más pogány bölcsék tanították —

res non posse creari

De nihilo, neque iterum genitas ad nil revocari (Lucretius L. 1. v. 266), úgy a' stoicusok' durva fatumára, vagy pedig a' vak történetre, és így atheismusra, vagy pedig a' dualismusra botlunk egyenesen, mellyeken különb különbféle szinezetekben és czifrázatokban ke-

resztül kasul vergődtek a' régiek' philosophiája és mythológiája.

Atlátta azt Malebranche, hogy ha egyszer a' materia' örökkévalósága azon elvnel fogva meghatározatik, hogy *semmiből semmi sem lehet*, haszontalanság aztán valami értelmi erőt segédül felvenni a' materia' mozgatására, millyen p. o. az Anaxagoras *vö*-sa, mert az egyszer így elhatározott alapos okföböl materialismusnál egyéb nem kerekedhetik ki, 's az értelmi erő illy feltétel mellett nem egyéb gondolat' játékanál, vagy a' drámai néma játékosok' szerepénél, honnan a' régiek' philosophiája és mythológiája rakva van sok istennel, kik a' világgal nem gondolnak, honnan a' régiek' morálja vagy az emberi természet' mód nélkül való maga megerőltetésében és megkeményítésében a' durva fatum ellen, vagy pedig az érzékiség' eltágultságában, 's az indulatoknak szabad fékre eresztésében bélyegezte leginkább ki magát, mellyek meg meg annyi megtévedések, de a' felebbiek' elfogadása miatt ki sem is kerülhetők valának ⁵⁵⁾, sőt még a' legbölesebbek is

⁵⁵⁾ Sokan hitték 's hiszik azt, hogy a' keresztyén vallás mellett nem lehet philosophálni; ez nem egyéb balvélekedésnél, mert a' legjobb philosophusok akármelley keresztyén nemzetben is mindig azok voltak, kik philosophiai uton is bebizonyították a' keresztyén vallás' mennyei eredetét, annak elsőbbségét minden más pogány vallás felett, az istenben való hit' jótékony erejét társaságunkra. Illy keresztyén philosophusok voltak *Descartes*, *Malebranche*, *Newton*, *Bayle*, *Kant*, *Herder*, és számos theologus írói minden keresztyén nemzetnek, kiknek neveiről könyvet lehetne írni. Mi igaz practica tendenciája van az illy keresztyén philosophiának (mert a' szemlélődő philosophiának a' praxisra kell vezetni, különben minden gondolat, ha ismeretet nem eszközöl, hiányos) bizonyítja azt Fontanellenek egy remek értekezése, mellyben a' stoicusi és keresztyéni béketürest öszve hasonlítja, 1. *Discours sur la Patience, qui a remporté le prix d'Eloquence en l'année 1689. Oeuvres de Fontanelle*. Tom. III. pag. 209. Paris, 1766.

közzülök, egy Socrates, Plato, és Aristoteles ezen szerencsétlen elv miatt philosophiájokban hajótörést szenvedtek. Az utolsóról nem is szólok, mert a' lélek' halhatatlanságát nem is tanítja, de Socrates és Plato' minden szép erkölcsi tanításaik egy illy elv mellett szükségesképen precariumokká válnak, mert a' philosophiai consequentia, a' mitől nem hágy elállani okosságunk, azt hozza magával, hogy materialis örök okfő mellett minden társasági erényről való oktatások, szóval a' lélektudomány, nem egyebek abrándozások' üres fuvalmainál ⁵⁶).

Malebranche' szemlélődő philosophiájának már egyik főérdeme épen abban áll, hogy élesen kibontogatja a' materiáról való ismereteinket, és azt mutogatja

⁵⁶) Garve, hasonlólag keresztyén philosophus, Aristoteles' Ethicájának fordításában (Breslau, 1798. I. B. S. 122.) írja a' többek közt: Je vertrauter ich mit den Schriften der Griechen und Römer, und mit den historischen Denkmählern ihres sittlichen Zustandes geworden bin, desto mehr hat es mir eingeleuchtet, dass in den sittlich verdorbensten Zeitaltern der christlichen europäischen Völker, doch mehr Tugend, mehr Bescheidenheit in dem Laster, besonders bei den niedrigen Volksklassen vorhanden gewesen sey, als bei jenen so sehr gerühmten Völkern des Alterthums. Wo bei diesen die Philosophie nicht hin dringen konnte, da war auch das Volk von allem Unterrichte in seinen Pflichten entblösst; unter den Christen hingegen hekommt auch der gemeinste Mann, der sonst keine Gelegenheit etwas zu lernen hat, doch in der Kirche einige bessere und deutlichere Begriffe von der Sittlichkeit, als die seinigen sind. Mögen darunter immer einige unrichtige seyn; aber die wahren fehlen doch gewiss nicht. Je religiöser ein gemeiner Mann ist, desto aufgeklärter wird er sich im Durchschnitt zeigen etc. Honnan van ez a' keresztyén morálnak a' pogány felett való felsőbbsege? Minden bizonynyal azon egyszere elvből, hogy a' materia nem öröktől fogva való — hogy azt az isten teremtette, mint a' szent irás, és a' keresztyén philosophusok tanítják — és minő practicaí foganat! ha azt a' társaságos élet' minden ágain keresztül akarja valaki vinni.

meg hogy semmi ellenmondás nincs abban, ha azt állítjuk, hogy az isten teremtette azt. Descartesnak erősegeit az isten' léteről többekkel támogatja, sőt néhol fogyatkozásait pótolgatja is ⁵⁷⁾).

A' mit Bayle mond, hogy Malebranche úgy tesz, mintha Democrit' tudományát újította volna fel azon állításával, hogy *mi mindent a' véghetetlen valóságban vagy istenben látunk*, nem elhíhető, mert ha Democrit azt tanította is, hogy a' tárgyak' képei, melyek előnkbe ötlenek az istenből való kifolyások, 's lelkünk' actualis ideája maga az isten (l. c. art. Democrite, R. P.); nem lehet elfelejteni, hogy Democrit' atomusai öröktől fogva valók, hogy azokban lappang a' mozgató erő, melegség, vagy érzés, a' mi a' holttestekkel is köz (Plutarchus de Placitis Philosophor. L. IV. C. IV.), és így nála a' lélek és materia nem állnak szem közt, vagy is nincsenek elkülönözve, de a' mellett Cicerónak több helyeiből kitetszik, mellyeket maga felhord Bayle Epicur alatt, hogy Democritus fatalista volt, 's így Malebranche mint merő spiritualista olly messziségre áll a' materialismust követő Democritól, mint az éjszaki polus a' délitől. Pantheismussal sem lehet Malebranchet vádolni, hogy ő mindent istennek hitt volna, hanem csak a' fővalóság' hatalmának természetéből fejtette ki a' materia' léte és az arról való ismereteink közt meglévő viszonyokat, 's inkább idealista e' tekintetben mint sem pantheista, azt vitatván, hogy a' materiáról való képzetünk még úgy is, ha azoknak semmi valóság nem felelne is meg, megállhatók a' lelki világ' rendszerében, annyival inkább megállhatók most, midőn annak létiről tapasztalataink kezeskedvén, az istenben való hitnél fogva a' materia' tüneményeit bizonyos foglalatúaknak is tarthatjuk.

⁵⁷⁾ Malebranche: Eclaircissemens sur le I. Livre de la Recherche de verité. Paris, 1678. p. 64, 68, 69. item: Meditations chretiens. IX. meditat. Nro 3. p. 140.

A' ki magának a' francia philosophia' történeteit studiumul veszi, úgy fogja találni, hogy Descartes és Malebranche annak koronái, mert Gassendi inkább tudós mint philosophus, 's Epicur' philosophiáját nem úgy mint a' millyen volt, hanem önképzete szerint adta elő, hogy a' corpusculare systemát megkedveltesse ⁵³), a' miben el is érte célját, mert a' két koszorúra méltó philosophus' halála után a' philosophiai mélységü vizsgálatok' láncsora is megszakadt, 's kivéven Nicolle és Bayle Pétert, kik nagy olvasottságok és dialecticájok által méltó hirt nevet szerettek magoknak, az ezeket felváltó francia írók, millyenek p. o. *Buffier*, *Condillac*, *Bonnet*, *Helvetius*, *Marmon-
tel*, kik már a' XVIIIIdik század' emberei, nem ereszkedtek le a' philosophia' homályos mélyeibe, 's az a' mit ők philosophiának vettek, nem egyéb közönséges morálnál, mellynek finom psychologiai külső mázt adtak. Az emberiség' felsőbb nemü ismeretére nem juthattak ők el, mert lelkök' philosophiai menetele az emberi nem' öszveséges igyekezeteinek vég célját nem fogta fel. Ellenben a' világ' practikai ismeretében, mellyet a' társaságos élet' minden oldalába tiszta 's gyakorlott belátás által szerezhetni meg, felülmultak a' francziák minden más nemzeteket. A' XVIIIIdik században a' Gassenditól annyira kiékesített philosophia új meglepő nevezet alatt (józan philosophia) közönséges kedvességet nyert, melly, mint a' subtilisált érzékiség' gyermeke mind azt a' mit egyszerre meg nem foghatott, vagy tapasztalat által nem bizonyosodott be, az előitéletek közzé sorozta. Gas-

⁵³) Wenn die neuen Vertheidiger und Anhänger des Epikur, wie z. B. Gassendi, aus seinen Ausdrücken eine noch reichere Sittenlehre herauszwingen; so thun sie es aus einer Vorliebe für ihren Helden, welche sie weniger um die Wahrheit, mit welcher sie sein System darstellen, als um die Mittel, ihm bei ihren Zeitgenossen Beifall zu verschaffen, bekümmert macht.“ Garve: Die Ethik des Aristoteles. I. B. S. 96.

sendi' iratai formálták az első melegágyat, majd az angol Locke' de intellectu humano irt könyve Condillac' kezei alatt megvastagodott, 's az értelmes empirismusból sensualismus alakult, honnan még csak egy lépés volt hátra a' teljes materialismusig, a' mit aztán Voltaire 's az encyclopädisták könnyen megtehettek. A' francia philosophia' e' meneteléről míg bővebben szólnánk, illő Bayle Péterről legalább valamit elmondani, ki ha bár Hollandban irt is, a' francia philosophusok' sorában fényes helyet foglal el. Voltak még a' francziák közt több philosophus írók is a' XVIIIdik századból, mint *Pascal*, *Rocheffoucauld*, *Poiret*, *Regis*, *La Bruyere*, *Lamy* stb, kik épületesen irtak egy vagy más tárgyról, 's munkáik némelly tekintetben ma is használhatók, de közészerűségök miatt a' francia philosophiának fordulatot nem adtak. Másképp Bayle, ki széles historiai, theologiai, és philosophiai ismeretek mellett bizonyos critikai tactussal birt, 's a' legelvontabb tárgyak' természetéről olly felhasogató bírálatokba ereszkedett, hogy sokan azért könyveinek olvasását veszedelmesnek tartották egy időben, mint a' mellyek könnyen scepticismusba hozhatják az olvasót. Azonban, hogy ez nem úgy van, Maizeaux eléggé világosságra hozta Bayle' életírásában, különben is Bayle' könyveinek csak a' tudósok vehetik hasznát, mert azokban el van áradva a' dialectica, mellynek mélységeit a' dilettansok sem fel nem foghatják, sem abban nem gyönyörködhetnek, a' mellett, hogy nagy foliantu vastag szótára, mellyben bölcseségét lerakta, nem zsebben hordozható, hogy azt mindenki felnyithassa. Bayle a' szent írás' hitelessége és az istenben való hit' szükséges volta mellett tán a' legerősebb bajnok, felhordja ő az ellenfelek' erősségeit is, sőt sokszor maga is pótolgatja azoknak gyengéit, hogy aztán annál győzedelmesebben megczáfolja a' hitetlen tudósokat. Mind ezek mellett fő érdemet szerzett Bayle magának a' critica tudomány körül; 's a' historia, a' nyelv- és időtudomány sok felvilágosítást nyertek az ő tolla

által, hol az előtt homály és sötétség uralkodtak. Az 1684ben általa kezdett tudományos folyóirat (Nouvelles de la Republique des Lettres) is nagy becsü volt a' maga idejében, 's minden megtiltás mellett, mellyet ellenségei kieszközölni tudtak, számos példányokban elterjedt Franciaországban, hol Baylenek Noalles herczeg, Bignon abbé, Malebranche, a' két Lamy és több mások jó barátjai voltak akkor is, mikor ő Hollandban irt és dolgozott. Baylet úgy lehet tekinteni, mint a' hanyatló francia philosophia' egén utóljára lemenő csillagot, mellynek sugárai komolyan törnek át a' 18dik századbéli elfényásodott felüleleges francia philosophusok' seregén, kikről nem tudja az ember, hogy ők vesztegették-e meg a' nemzet' jó erkölcsét, vagy az annak élete' módjában divatozó rendtelenség vesztegette aztán meg az írókat is, kikről Iik Fridrik irta d'Alembertnek: „Vos écrivains françois ne sont plus à mon avis, ce qu'ils etoient dans le siècle précédent. Je crains, que leurs priincipes ne ramenant l'Europe à ces temps barbares, dont elle est à peine sortie. Tous les écrits, qui viennent de chez vous, ne contiennent que des leçons aux souverains, des preceptes sur l'art de gouverner. Le bevardage metaphysique, dont ils sont remplis, echauffe et exaste la tête des peuples, et cette effervescence peut selon moi produire un grand mal (Lettres de Frederic second).“

Egy esztendőben (1715) születtek a' sensualis philosophia' két francia matadorjai: *Condillac* és *Helvetius*, kiknek munkáik az elmúlt századon keresztül legnagyobb befolyással voltak a' nemzet' philosophiájára, mert Voltaire maga szoros értelemben nem volt philosophus, azért philosophiai ismeretekről ex professo és systematice sehol sem értekezik; inkább aestheticus, mint philosophus, inkább elmés, mint mélyen gondolkodó, a' gúnyra 's mások' bohóságainak kikaczagtatására legnagyobb hajlandóság és ügyesség — mind a' mi Voltairt és iratait leginkább belyegzik. Rousseau a' philosophálásban sokkal felülmulja Voltairt, ki

őt el akarta veszteni, 's mindenütt, hol csak lehetett, üldözte, de ő is rajoskodó elrontott képzeletű író, kit a' paradoxiák' hajhászása többször tölcsapongásokra ragadott mint nem; stilusa majd mindig heves, és melegítő, egy más időszakban talán, és kedvezőbb körülmények között az első rangu metaphysicusok közt foghatott volna helyt, így magában áll a' francia literaturában az elmúlt század' második feléből, 's busongása azon gyászszint hordozza magán, melly a' mélyen megbukott erkölcsiség' és hamis philosophia' időszakához olly igen illik, mellynek catastrophás kimenetelét harmincz évvel a' revolutio' kiütése előtt már megjövendölte ⁵⁹⁾.

⁵⁹⁾ Emilje' harmadik könyvében, mellyet 1762ben hóhér' keze égetett meg, mondja hazafiaihoz a' többek közt: „Ne bízzatok a' dolgok' mostani rendje' tartásához, hanem gondoljátok meg, hogy az elkerülhetetlen változásoknak van kitéve, 's nektek lehetetlen mind előre ellátni azokat, mind pedig kikerülni, mellyek talán már gyermekeiteket érni fogják. A' nagy kicsiny lesz, a' gazdag szegény, a' monarcha alattvaló. Nem ritka a' sors' illy változása, 's ne gondoljátok, hogy attól egyedül ti mentek lehettek: a' mit emberek építettek, azt emberi kezek el is ronthatják stb.“ Igy beszélt és irt Marquis d'Argenson is, ki már XVdik Lajos alatt megjövendölte a' francia revolutiót: lásd *Considerations sur le Gouvernement ancien et present de la France, comparée à celui des autres Etats. Lüttich, 1787*, melly a' 12diki kiadás, legelőször 1764. nyomtatták ki. Megérdemli az éles belátású Burke is, hogy szavait itt felhozzam, ki már 1790ben és így, mikor Napoleonról semmit sem tudott a' világ, nyilván megmondta már, hogy valamelly ügyes tábornok fog végre is uralkodni a' köztársaságban. „Unter der Ohnmacht eines Theils der Regierung und dem Schwanken aller andern Theile, werden sich die Officiere dieser Armee eine Zeit lang mit einzelnen Empörungen und Meutereyen begnügen, bis irgend ein allgemein beliebter General, der die Kunst versteht, den Soldaten zu fesseln, und der den wahren Geist eines militärischen Befehlshabers besitzt, es dahin bringen wird, aller Augen auf sich allein zu richten. Die-

Condillac és Helvetius érdemelnek főbb tekintetet a' francia philosophia' történeteiben azon sok apró philosophasterek közzül, kik későbbben sarju' módjára hirtelen egymás után buvtak ki, mint ha a' föld terhes lett volna velök, 's egynek helyébe hús is állott elő, ha arról volt szó, hogy az emberi élet' és társaság' czélját meg kell magyarázni. A' tanítványok azonban arra sem érdemesek, hogy a' két főmesternek láb-saruit megoldozzák, mert mind Condillac, mind Helvetius tudományos ismeretekkel bírtak, mind ketten academicusok, a' francia nagy encyclopaediában is dolgozó tagok voltak, 's a' philosophálást nem tartották könnyü mesterségnek. Jó következés nem áradhatott ugyan ki philosophiájokból a' practica életre, de bona fide vizsgálódtak az emberi ismeretek' származatja körül, sok helyes psychologiai jegyzetek rejteznek könyveikben, mellyeknek a' tapasztalati úton fölfedezése és öszverakása mindig tudományos kincsek maradnak, ha bár az egészről azt lehet is elmondani: *infelix operis summa.* —

Helvetiusnál az értelem nem egyéb, mint az érzések' öszvehasznításából kikerekedő resultatum, 's a' józan értelem az öszvehasznítások' helyességében áll. Fő alapok az emberben a' physikai érzékiség (*sensibilité physique*) és az emlékező tehetség. Helvetius szerint minden cselekedetnek egoismus a' rugója, 's azt mondja egy helyt: „Europában majd minden nemzetek becsülik a' virtust theoriában, de utálják azt praxisban, minek oka az igazgatások' formája.“ Ismét: „Az er-

sem werden die Armeen aus persönlicher Ergebenheit gehorchen. Keine andere Art von Gehorsam ist in dieser Lage der Sache von Soldaten zu erwarten. Von dem Augenblick aber, da dieses geschehen wird, muss *der Mann, der die Armee wirklich commandirt*, auch Meister alles übrigen werden, er muss Herr (so wenig auch dieses sagen will) des Königs, Herr der gesetzgebenden Versammlung, Herr der ganzen Republik seyn.“ *Betrachtungen über die französische Revolution.* T. II. S. 94.

kölcsei tudomány eszközöknek tudománya, mellyeket feltaláltak az emberek, hogy egymással a' lehetőségig legszerencsésebb módon élhessenek ⁴⁰⁾. Már az illy erkölcsi tanításnál veszedelmesebb tanítás nem is lehet, melly kútfejül az érzést vévén, szükségesleg vezet az epicureismusra, minek philosophiai alaptalan voltát *Kant, Kiesewetter, Schmid, Garve* bőven megmutatták. Az erénynek nincs semmi köze a' testiséggel, 's materialismusból egy philosophus is az erényről való fogatainkat, annak behatását a' lélekre és szívre ki nem magyarázhatja. Nem csak érzékiségeinknek vagynak örömei, hanem a' léleknek és szívnek is tulajdon örömei vagynak. Vagynak hát olly kívánataink és szükségünk is, mellyek a' lélekben és szívben származnak, valami több kívántatik hát még boldogságunkra, mint minden testi kedves érzeteknek sumázhatja egész életünkben, mellyekről különben is azt jegyezte meg már Plato, hogy a' testi gyönyöröségek' utolsó láncszemén a' fájdalmak függenek, következésképp az erénynek, hogy az boldogság' alapja legyen, magosabb céljának is kell lenni, mint sem hogy csak arra szolgáljon kulcsul, mi módon lehessen fájdalom nélkül testi örömeiket élni, tehát az erkölcsi élv már magában hamis, de az életben ki sem elégítő, mert mi gyakran nem adják magokat az öszveütköző alkalmatosságok elő, hol választani kell a' jó és rossz közt, 's illyenkor már az illy romlott élv inkább vétekre, mint igazi erényre bírja az embert ⁴¹⁾. De tovább a' valódi erény' tulajdona abban áll hogy az nem csak kedvelteti hanem tekintetben tartatja magát, azért méltósággal bír, 's ezen tulajdonnál fogva nem lehet azt az érzéki öröm'

⁴⁰⁾ Lásd. Drevesch, I. c. S. 168—175.

⁴¹⁾ Mi jól írja Garve: „Wo die Versuchung zum Laster am grössten ist, da ist der Widerstand, welchen ihr die epicureische Tugend leistet, der schwächste; da wo Principien und allgemeine Lehrsätze am meisten nöthig sind, da hören die seinigen auf, wirksam zu seyn. *Die Ethik des Aristoteles*. B. I. S. 116.

szolgálójává tenni. Az ember' méltósága, azt mondja Garve, az ő egész természetének tökéletességében, 's minden erejének felmagasztalásában áll, ha mindjárt minden érzékeit egyenként kielégíti is az ember, nagyon tökéletlenül marad, ha más egyebet nem tesz.

Értekező hivebben, jobban nem tudja előadni a' Condillac és Helvetius által kifinomított érzéki philosophiának characterét, menetelét, öszvehasonlításba hozva a' német bölcsek' philosophiája' characterével, mint azt a' Brockhaus által kiadott Conversations Lexicon' egyik czikkelyében találta. Akárki írta legyen azt, tiszteletre méltó tollból került 's hazámfiainak úgy hiszem örömet csinálok, ha itt magyarul a' velejét is közlöm.

„Condillac a' lélek' kifejlődéseinek alapul az érző tehetséget vette (la faculté de sentir). Minden egyes ideáink, ismereteink, tehetségink, még a' reflexio is, szokásaink, munkálataink csak ez elvnek successive eső alakulásai (transformations). Az érzés csak a' formán tesz változást olly módon, mint mikor a' jég vízben felolvadása után elpárolog. E' methodus, egyszerűsége 's a' tiszta előadás közönséges részvételt szültek 's a' francia philosophus iskolának vezérpontul szolgált. Az encyclopaedisták egészen ezen elv' lelke szerint dolgozván, leginkább elterjesztették azt; fénylő is volt a' következés, mert a' legnehezebb tudományt minden tudomány közt, a' mi legnagyobb gondolkodási erőt kíván, a' sokaság' felfogó tehetségéhez közelebb huzzták, hogy mindenkinek szava lehessen a' metaphysicához. De nem vették azt észbe, hogy épen a' legfontosabb problémákról nem gondolkodtak, a' felsőbbi legnagyobb kihatásu vizsgálatoknak végét szakasztották, 's így a' philosophiát le is alacsonították. Midőn az érzéki tehetséget vették alapul fel, meg kell vala gondolni, hogy az lelkünk' kifejlésében a' legalsó lépcsőt foglalja el, hol a' lélek leginkább függ a' külső dolgoktól, 's abból az állításból, hogy az ember finomul felműszerezett érzési ösztönöktől izgat-

tatott állat, szükségesleg kell kifolyjni azon gondolatnak is, hogy a' materialis világ a' fő valóság, a' lélek csak atomusokból van öszvetéve, munkáinak alapja egoismus, azoknak végczélja kifinomított érzéki élet, minemü philosophia még egy tudatlan parasztnak is alig elégítheti ki szükségeit, midőn az a' szabadságról, erényről, lelki nagyságról, istenről, halhatatlanságról való ideákat előli, de így aztán mind az, a' mi az életnek ingert, becsét, 's méltóságot ad, szükségesképen is kivész. Nem ok nélkül tették ezt a' philosophiát a' kiütött revolutio' egyik okának, mert a' nemzet' bölcseinek iratai által az mintegy meg volt szentelve.

A' németek elhagyván az érzéki tapasztalatot, idealis elvet követnek, mellynek a' véghetetlennel, öröké valóval van egybeköttetése, melly minden jelene-teknek egyedül principiuma. Bizonyos hogy ez az igyekezet a' legmagosb tetőpont, minden vizsgálatnak koronája, 's ha bár ezen véghetetlen után való esenkedés nem esal is, sőt inkább magasb eredetéről való tanítására classicitas' bélyegét nyomja fel, még is nem tagadhatni hogy nagy egyoldalúságba estek a' németek is, mert ők elmerülvén az ideálban nem gondoskodnak arról, hogy megértik-e őket mások, vagy sem, ideáik használhatók-e az életben, és mikép? mi már annak is az oka, hogy a' valóságról, 's jelenlegi körülményeiről elfelejtkezvén, földi dolgaikban hátrább állnak az angol és franczia nemzetnél, mert elfelejtik azt, hogy a' speculatiónak, ha az több akar lenni a' henye fő' álmadozásánál, utoljára is a' praxisban kell feloszlani. Az embernek az ideál után való törekvés csak azért adatott, hogy élete mindig tisztábban, nemesebben 's méltólag alakuljon ki. Az ellenkező eset van meg a' francziáknál. Ők a' belsőből egyenesen indulnak ki a' külsőre, az előttök lévőre, nálok az érzékiség' realisatiója a' fő czél, mert az ember a' földi élethez van kötve, tehát mindennek arra kell szolgálni, hogy az éldegelés legkönnyebb és legszebb for-

mák közt essék meg. Tapasztalat, a' megtörtént dolgok' felfogása, tiszta, közönségesen érthető előadás, az alkalmaztatásra szolgáló kikövetkeztetés — ezekből áll nálok a' philosophiai tudomány' ideálja, mi uton épen olly egyoldalúságba vagy még nagyobbba is estek mint a' németek, mert az, ki magát felülemeli az érzéki világon, megtalálhatja még az érzékit felnyitó kulcsot, nyomába akad azon hatalmaknak, mellyek a' földieken uralkodnak; ellenben az, ki az érzéki világnál marad meg, első tekintetre ugyan úgy látszik, hogy biztos alapú állása van, de még is ki van a' tünneményes jelenetek' változandóságának 's forgásaiknak téve, sem a' tudománynak, sem az életnek vezető elveire nem bukkanhat, 's a' lélek' világa eloszlik az ellenkező vélemények' öszvetoldulásában. Neues Convers. Lexicon Artic. Französische Philosophie. Leipzig, 1823. S. 367,368 ⁴²).

⁴²) Galuppi Locke' nézeteit, mellyek után indult Condillac, másképp adja elő, mint rendesen szokás a' philosophia' historiájában előadni. Ő azt allítja, hogy Locke nem csupán a' tapasztalásból vonja le az ismeretet. Igaz, úgy mond, hogy az emberi ismeret' egyszerű elvei Locke szerint tapasztalaton alapulnak, mint az elvek' combinatiói is, minél fogva öszvetett előterjesztményeinkben substantiát találunk fel, melly materialis substantiákról való ismereteink' bizonyosága nem terjed túl a' tapasztalat' határain. Ellenben a' mi ideáink, mint az ideák közt meglévő relatiókról való bizonyosság, absolut közönséges bélyegűek, 's a priori vagynak meg az észben. De még is Locke nem fejtette meg azt a' problémát, hogy a' bennünk kiformált érzetek és előterjesztmények mi módon existálnak rajtunk kívül, 's köz előterjesztményekben hogy köttetnek egybe, hogy mások' előterjesztményei egyeznek is az enyémmel? Ezt Locke eredeti adatnak vette, vagy is előre feltette. Condillac, d'Alembert' készítésére vállalta fel a' megfejtést. Minden érzetek közt, ugymond Condillac, csak az ellentállás' érzete formálja a' hidat tapogató érzéseinknél fogva a' külső világra, de a' többi érzeteinket is ezekkel, mint a' tapogathatónak munkálataival egybekötjük, 's minthogy ez hamar, és gyakor izben

Nem kell azonban gondolni, mintha az empirica philosophia úgy eláradott volna Franciaországban az elmúlt században, hogy minden spiritualis fejüek csak annak hódoltak volna, sőt inkább, mint értekezésem' elején kijelentettem, több derék fejek találkoztak, kik az ellen kikeltek, kik más tudományokban is magas polczon állottak p. o. *Fontanelle, Buffon, Montesquieu*, ezek az epicureismus' erős ostorai, csakhogy a' hanyatlani indult század' geniusát többé fel nem tartóztathatták ⁴⁵). Hogy a' francziákat felületességgel,

esik meg, itéletünk, melly a' tapogathatót oknak nézi, tisztán ki sem képezheti magát, a' lélek semmi következtést nem lát az érzetek, 's az azokhoz járult itéletek közt többé, 's így a' szaglás, hangok, színek' érzeteire külsőséget nyomunk, mellyekkel magokban nem bírnak. Nem elégedünk azzal meg, hogy kívüljövőknek nézzük, hanem kívülről is érezzük. Condillac' theoriája abban különbözik a' Malebranchétól, hogy ez a' külső világról való előterjesztéseinket eredeti (istentől adott) itéletekre vonja vissza, amaz pedig csak a' szokás' szüleményeinek tartja. Lockétól abban távozik el, hogy az általa előadott második kútfejt az ismeretnek u. m. a' reflexiót, vagy is az ebben adott elementaris tehetséget megveti, 's mondja róla, hogy az csak a' sensatiók' módosítása, 's a' mellett az ismeretek' realitására nézve az első nemü minemüégeket (qualitates primariae) egynek veszi a' másod nemüekkel (qualitates secundariae). I. *Allgemeine Lit. Zeit. Halle*, 1832. *Ergänzung-Blätter Febr.* N. 14, hol az olasz író Galuppi' philosophiája előadatik.

⁴⁵) Montesquieu utálta az epicureismust szivéből, mellyet a' romai birodalom' megbukása' egyik főokának mond, azért mint philosophus a' stoicusok' morálját kedvelte, mint kitetszik e' helyéből: „Il n'y en a jamais eu dont les principes fussent plus dignes de l'homme, et plus propres à former des gens de bien, que celle des stoiciens; et si je pouvais un moment cesser de penser que je suis chrétien, je ne pourrais m'empêcher de mettre la destruction de la secte de Zénon au nombre des malheurs du genre humain.“ *De l'Esprit des Loix, Livre XXIV. chap. X.*

állhatatlansággal a' tudományos dolgokban, és módi háj-
hászással nem lehet vádolni (milly jelenetekre min-
denütt akadhatni), kitetszik ennek a' nemzetnek mai
tudományos és political állapotjából is. Hol olly tu-
dósok növekedhetnek fel millyenek *Lalande, La Place,*
Biot, Cuvier, Sylvester de Sacy, Raoul Rochette,
Jomard, stb; hol olly politicus írók találtak, mily-
lyenek *Montesquieu, Mably, Türgot,* vagy az ujjabbak
közzül *Bignon, Constant Benjamin:* ott az ország nincs
szükében a' spiritualis fejeknek, ott virágzatja is van a'
tudományoknak, 's ha az elmúlt században meglakolt
a' hamis sarjzatu philosophálásért, mellynek elvei
az életkörbe kihatottak, annál örvendetesebb jelenet
most látni a' francia philosophia' ellenkező fordulatját
Cousin' oskolájában, melly letapodta az otromba ma-
terialismust, úgy hogy az már fejét nem is meri föle-
melni a' francia ideologus, most pedig eclecticus phi-
losophusok' spiritualis tanításai ellen.

Az ideologia szót az ujjabb francia philosophusok
vették először fel, minekutána más nemzetekre, kü-
lönösön pedig a' skót *Reid Tamásnak* és *Stewart*
Dugaldnak, valamint a' németországi legujabb philo-
sophusoknak munkáikkal meg kezdetek ismerkedni,
's metaphysical vizsgálódásokra adván magokat, a' phi-
losophiai tudományok is egészen új alakot vevének fel.
Ugyan is felrezzenvén a' francia nemzet mély álmából,
a' revolutio' menetelével egy tágas út nyilt fel előtte
mindenféle vizsgálódásokra, 's a' szabad gondolkodás-
sal szabadabban fejlettek ki a' philosophiai nézetek is.

Eleinte ugyan, minthogy minden rendetlenségbe
volt hányva, a' régi political kapcsolatok' fenekes felforga-
tása miatt, leginkább political dolgokról philosopháltak,
mellyek bárminemű kicsapongásokkal voltak is egy-
bekötve, de szükségesképen való jelenetekké váltak
a' vakító szabadság' első feltünte alatt, mellyről grou-
pirozott ideák jöttek köz folyamatba.

Az elébbi sensualis philosophiától egyszerre nem
válhatott meg a' nemzet, mert az mintegy a' nevelés

és szokás által már természetébe látszott szöve lenni, a' mit a' revolutio előtt való politicali belső állapota is igazol, mellynek talán csak kifolyása volt Condillac' philosophiája, 's akármely nemzetnél is úgy látják, hogy a' philosophálás' fordulásának főbb pontjai közelebből a' nemzet' belső történeteivel, távolabbról külső viszonyaival egybekötésben állanak, melyeket újra az emberiség' történeteinek nagyobb láncolatja fog körül. A' revolutio' ideje alatt is még condillacismust tanítottak a' normalis iskolákban, mint Damiron megjegyzi, és nem elébb mint a' politicali erős rendszer' helyre állásával az első consul alatt, bujt ki a' philosophia' új csirája *ideologia* nevezet alatt, melly a' régibbnek felibe hágot mind az iskolákban, mind az életben, 's már is tudományos systemai tekintetben *Royer Collard, Cousin, Jouffroy, Destüttes de Tracy, Damiron* és mások' közre bocsátott könyveikben örvendetes előhaladásban mutatkozik, úgy hogy a' materialismus' régi kedvelői nem is mernek már illy hatalmas antagonisták ellen fellépni elveikkel a' közpályára.

Napoleont, azt mondja Damiron, az ideologusok segítették egy részben a' társasági rend' helyre hozására, de nem az uralkodásra, honnan megmagyarázható, hogy a' francziák kivivott szabad gondolkodásokat legelébb is *practice* használták az életre, és csak későbbben fogtak a' theoriákhoz, mellyekben most már nem kis jártasságok van; továbbá az is megmagyarázható, miért Napoleon mar első consul korában új rendbe szedvén a' franczia nemzeti institutumot, abból a' *metaphysica*' tanítását kirekesztette, az ideologusokat mind Német-, mind Franciaországban egyaránt, és minden alkalmatossággal gúnyolta; de minden nagy hatalma és gúnyai mellett is sehol el nem nyomhatta, sőt tilalmaival nagyobb virágzatra hozta, mellynek utóljára is nem tudván ellent állani, 1815ben mikor már késő volt, frígyet kötött, legalább frígyet akart kötni az ideológiával, 's Constant Benjamint és másokat részére hódított.

Az ideologia alatt értik közönségesen a' francia újabb philosophusok a' metaphysicát, mellynek tanítását megtiltván az első consul, néhány jobb fejek, mint *Garat*, *Cabanis*, *Destüttes de Tracy*, *Gerando*, *Maine de Biran*, *La Romiguere*, *Lancelin* magános társaságot formáltak, mellyben *Volney* is részt vett, 's Auteuilben gyűltek öszve, hol mint egy magános academiában ideologia név alatt ótalmok alá vették a' metaphysicát, mellyel a' régi sensualismust ostromolták 's az emberi ismereteknek kiki a' maga módja szerint új philosophiai magyarázatját adták, 's véleményeiket nyomtatásban közre is bocsátották. Így jött ki *Destüttes de Tracynak Elemens d'ideologie* című könyve 1801ben, melly 1804ben és 1817ben viszont új nyomtatást látott. *Lancelin* ugyan akkor adta ki a' maga bevezetését a' tudományok' analysisébe három részben, mellynek első részét az ideologia teszi. Nevezetesebb írók voltak még a' már megnevezteken kívül, kik más fordulatot adtak a' francia philosophiának: *Berard*, *Virey*, *Droz*, *Madame Staël*, kit a' németek' új philosophiájával *Constant Benjamin*, *Schlegel* és *Viliers* ismertettek meg ⁴⁴).

⁴⁴) A' francia philosophia' újabb történeteire nézve közlöm itt még *Damiron*' némelly jegyzeteit, ki *Cousin*' tanítványa volt, 's most a' párizsi academia' professora. *Essai sur l'histoire de la philosophie en France au 19 siecle* című könyve második kiadásban 1828ban jelent meg Párizsban.

Damiron írja már, hogy 1795-től fogva 1804ig az auteuili magányos társaság dolgozott a' régi sensualismus ellen. *St Martin* homályos és mysticus stilussal irt még, *de Maistre* Oroszországban élt, és akkor semmi hire nem volt, *Bonald* politizált, előadása kedvetlen. A' spiritualismus csak a' vallásban, morálban, politicában, művészségben mutogathatta magát, 's inkább az érzés' formája alatt, sziv' philosophiájában, mint doctrinai köntösben: p. o. *Bernardin St Pierre*, *Madame Staël*, *Chateaubriand* ez uton jártak. *La Romiguere* hajlott már a' német philosophia' módjához, 's az érzés' formáit leczkéiben a' lélekből fejtette ki. *Royer Collard* pedig (1811, 1814) még

Azonban *Cousin*, *Royer Collard*' tanítványa, *Jouffroy* és *Damiron* leginkább kitündöklenek az új fran-

mélyebben megtámadta a' sensualismust, melly magát XVIII. Lajos' fellépte után is mutogatta még, de két oldalról támadtatott meg. A' megtámadó felek' egyik részét tették a' theologiai spiritualismust követők, u. m. *Cha-teaubriand*, mint poeta, *Bonald*, mint systematicus, de *la Mennais*, de *Maistre*, *d'Eckstain*. A' két elsőnek nem lett iskolája, a' harmadik több tanítványokat kapott, 's bizonyos sectát formált. A' másik részt tették a' rationalis spiritualismust követők, mellynek hirdetője volt Madame Staël, (de l'Allemagne), melly könyv 1810ben Franciaországban elnyomatott, de 1814ben még is világot látott. *Royer Collard*, ki már 1814ben megszűnt tanítani, *Cousin*, ki 1826tól fogva egész a' normalis iskolák' eltörléséig minden ifjabb professoroknak tanítója volt, 's új világosságot terjesztett el az országban compact és egységre törekedő eccllecticismusával, kinek közelebről vagy távolabbról kezére dolgoztak *Maine de Biran*, *Gerando*, *Kératry*, *Massias*, *Bérard*, *Virey*. Így kezdődött egy felsőbb pontra felvergődni a' francia philosophia, mellynek elvei ugyan most is még gyenge lábon állanak, de inkább inkább kezdik már a' tudományát kimivelni. Érdekes lehet *Damiron*' characteristicája az írókról, kik a' philosophia' egyik vagy másik ágában irtak. Három osztályba rakta az új francia philosophus írókat, ugymint a' sensualismus, theologia, és ideologia vagy is eccllectica osztályokba. Ezen felosztásnak ugyan nem egy, hanem két ellenkező elvek szolgálnak alapul, mert az eccllectica iskola és sensualismus abban megegyeznek, hogy minden authoritástól függetlenül (rationalis) philosophálnak, 's ismét az eccllecticismus és theologia öszvetalálkoznak a' spiritualismusban: azonban még is a' felosztás az idő' kifejlése szerint természetes. Az első osztályba tartoznak (sensualismus) *Cabanis* (született 1757., meghalt 1808ben); fő mondatja: *les nerfs, voilà tout l'homme*. Későbbi levelében Bernárdhoz a' lelket életprincipiumul és substantiául vette, melly a' testi elemeket öszvetartja, 's ha megválik tőlök, azok öszveomolnak (halál). Ugy látszik, eleinte csak physiologus volt Cabanis, 's azután hogy a' philosophiára adta magát, felnyilt a' szeme.

ezia philosophusok közzül, kik a' felvett ideologiai uton nem csak magának a' metaphysicának, hanem

Destüttes de Tracy (1754ben született) az első osztálynak metaphysicusa, talentuma áll a' logicai egyszerűségben és analysisban, nagy logicus, de nem elég physiologus; nála is a' lélek' alkotó ereje a' *sensibilitas*, melly a' benyomatok' különféleségeihez képest észrevételre, emlékező tehetségre, itéletre, és akaratra oszlik fel. Nagy hiányokkal vádolja Damiron' systemáját, hogy a' kategoriáknak természetét sem tudta felfogni, semmit sem szól a' passiók' kifejlesztéséről, 's a' szabad akarat helyett a' cselekvői tehetséget teszi. Legjobb a' reflexióról való theoriája. — *Volney* (1757†1820.); fő törvény nála a' magamegtartás. *Garat* mindenben majd megegyez Cabanissal, és de Tracyval. *Lancelin* (1770†1806) munkája: *Introduction à l'analyse des sciences*, 3 rész (1801—1803). Csak Locket és Condillacot olvasta mikor íróvá lett, mindent a priori akart öszverakni, 's még is az érzékiség' theoriáját követte. *Broussais* (1772) physiologus. *Gall* (1758†1828) mindent a' kaponyából vagy agyvelőből magyarázott, de nem merő materialista. *Azais* (1766): Az expansio minden mindenben, 's a' testek egymást korlátolják, minthogy mindenik ki akar terjeszkedni. Ezt az erkölcsi világra is alkalmaztatta.

II. oształyuak *De Maistre* (1753†1821); tanítja az Adám' bűnét is. *De Lammenais* (1780) a' kijelentett vallást ótalmazza az indifferentismus ellen. *De Bonald* (1762), *Baron d' Eckstein* dán (1785; 1815 óta Franciaországban lakik), *Ballanche* (1776): mind ez mind Eckstein szabadabban mozognak. *St. Martin* (1743†1803). Ez osztályu írók Damiron' vallomása szerint igen sok jót tanítanak.

III. oształyuak: *Berard* (1793†1828) jó spiritualis physiologus, a' kettőt egybeköti. *Virey*: nála minden élet. *Kératry* (1769), *Mesias* (1764), Ancillont és Bonstettetent a' a' németekhez számlálja. *Droz* (1773). *De Gerando*' munkája: *Histoire comparée des systemes de la philosophie*. Paris, 1804 3. Vols. igen hasznos. *La Romiguere* (1786) nevezetes könyve: *Leçons de Philosophie, ou essai sur les facultés de l'ame*. (2 Vols. Paris 1820). Condillac' tanítását leginkább az által czáfolja meg, hogy a' lélek' munkásságát nem lehet az érzésből hanem belső principiumból származtatni.

általánosan a' philosophiának új köntöst szabtak, nézeteiket és vizsgálódásaikat mind a' tapasztalati, mind a' tapasztalaton túljáró dolgokról egy új ideologiai systemába öntötték, mellyet eclecticismusnak neveztek el. Mivel a' francia philosophia' mai álláspontját ez az eclecticismus teszi, illő ez iskola' philosophálása' módjáról, úgy mint az Cousin' könyveiben föllelhető, valamivel bővebb rajzolatot adni ⁴⁵).

Victor Cousin nem új philosophus olly értelemben, mint azt Németországban veszik, ki magától rakja egy új gondolati alapon systemáját össze, és azt organizálja; hanem eclecticismust követ, hogy minden systemából kiszemelje az igazságot. A' skót philosophiát tanítójától Royer Collardtól vette át, 's az mindenütt ki is tündöklék nézeteiben, azonban Kant is befolyással volt azokra, a' mellett kölcsönözött Platótól, kivált az új platonikusoktól, kik Schelling és Hegel' nézeteivel megismertették, 's azoknak elfogására alkalmatossá tették: még is ez utolsók

A' lélek active és passive dolgozik. Három fő pontra lehet húzni mind azt a' mi a' lélekben történik, u. m. az érzésekre, a' léleknek érzékiségünkre kiható munkálatára, az ideákra vagy ismeretekre, mellyek a' két első operatio' foganatjai. *Maine de Biran* (1766 † 1824) monadologus; *Royer Collard* (1763) nagy szónok, a' skotus philosophusokat (Reid és Stewart) követte. Victor Cousin az ő tanítványa, kit Dresdában a' mainzi vegyes commissio 1824ban elfogatott, de Berlinben kihallgattatván, mint ártatlan csak hamar szabad lábra tétetett. *Damiron'* felebbi munkája' kivonatát megtalálhatni a' hálai tudós ujságokban is 1830ból a' toldalékokban I. 27.

⁴⁵) Cousin' munkái ezek: *Fragmens philosophiques par Mr. Victor Cousin, Professeur de philosophie à la faculté des lettres de Paris.* 1826. a Paris. 2. *Cours de philosophie par Cousin.* 1828. 3. *Cours de l'histoire de la philosophie par M. V. Cousin et Histoire de la philosophie du XVIII. siècle.* 2 Vol. 1829. Benecke a' hálai tudós ujságokban kivonatát adta rövid birálattal 1830ban, kit értekező itt követett is, mert annál jobb előadást még nem látott.

reá kevés befolyással voltak, mert tanítómesterének Leibnitzot vallja, (Histoire I. p. 476.) kinek monadologiáját és praestabilita harmoniáját még sem hagyja helyben, és így *vi vocis eclecticus*.

Cousin szerint a tapasztalatot kell szétbontani, 's egyes elemeire visszavinni. Itt a skót iskolához támaszkodik mindenben, de mondja még is, hogy azt erősen kell megalapítani. Lockeval 's Kanttal együtt tart, hogy az *emberi ismeret határait ki kell szabni*, de vizsgálataiban sokszor ellenkezésbe jó velök.

A vizsgálat, ugymond Cousin, az igaz methodus, mellynek a tapasztalatra kell magát támasztani, a systemákat azért kell tanulni, hogy azokból kivegyűk azt a mi igaz, mert azok is csak vizsgálatok' szüleményei. Ez az *experimentalis methodus*, miért Lockét dicséri (Histoire II. p. 96). Az emberi észnek, melly egy része az emberi természetnek, vizsgálni kell, hogy emberi természetét tökéletesen kitanulja. Minden vizsgálatnak a józan eszből kell kiindulni, és oda vissza is menni, ha szelengni nem akar (*sous peine d'extravagance*). De jóllehet a józan ész a kezdő és végző pont is, abban nincs azért még meg a philosophiai kifejlés, a mit a vizsgálati munkálat (*reflexio*) szül. A philosophia nem más, mint nagyban *reflexio* a tulajdon velebánás' módjainak kíséző társaságában, mellyek a reflexióból *methodust* kerekítenek ki. A philosophia kevéssel több mint *methodus*, nincs talán igazság, melly egyedül a philosophiáé volna, de minden igazság a philosophiáé; mellyekről csak az számolhat feltaglalásai által. A philosophia a gondolkodás' leg-tökéletesebb kifejlése, melly abban tulajdon *formáját* megkapja, legnagyobb kiformálási *processusa* a gondolkodásnak.

A *reflexio*' tárgya a közvetetlen tudatban homályosan elrejtett adatok' öszvesége (*cette totalité primitive, obscure, et confuse, qui est la conscience primitive*), 's célja ezen totalitást rendszerezni, melly világos legyen. A homályosság a kép' minden részeinek

simultaneitásából áll, mellyet az analysis oszlat el; ezt követi a' synthesis, melly az eredeti totalitást viszont öszverakja, midőn a' részek' relatióit előadja, mellyek az egészet öszvekötik. A' synthesis, mellyet illendő analogia előzött meg, systemára vezet, ha nem volt tökéletes az analysis, speculatióra vezet (hypothesis). Minden systema, melly csak speculatio (hypothesis), levegőben úszó systema, az analysis synthesis nélkül tökéletlen tudomány. Ha szinte a' tapasztalatból indul is ki Cousin, de a' skótokkal, és Kanttal öszvetalálkozik abban, hogy annak nem minden elemeit viszi a' külső benyomatokra vissza, sőt inkább némelyeket az a' tapasztalatra teszen át. A posteriori is megtaláljuk, a' mi magunkban a priori már megvan. Minden emberi ismeretek *történetesek*, vagy *szükségképen valók*, az utóbbiak az ellentállhatatlan természeti meggyőződések, mellyek eredetikép bennünk vagynak, ösztönnemű okossági elvek, mint p. o. *a' természet' változhatatlan törvényeiről való hit*, és *észrevételeink' igazságában való hit*. Minden szükségképen való elv *syntheticum* (nem pedig *analyticum* vagy is *identicus* állítás); csak különböztesse meg az ember a' logicai és *psychologiai* rendet (chronologiainak is nevezi az utolsót Locke Criticájában) mind a' két ismeretre nézve, mindjárt kijő az igazság. Valamelly ismeret *logicaí* *rendben* más előtt áll, mennyiben abból a' másikat lehet állítani, vagy az is feltételetik; vagy pedig megengedvén az elsőt, ha még is a' másikat nem akarnók megengedni, *paralogismusba* esnénk. *Psychologiai* *rendben* pedig (chronologia) akkor áll egyik a' másik előtt, mikor az időben elébb fejtetik ki valamelly ismeret.

Ha már ezek szerint ismereteink' két osztályait meghatározzuk, ki fog tetszeni, hogy a' tapasztalati történetismeretekben az előljáró rendet (primitif, antecedent vel logique) teszik a' különös vagy specialis adatok, mellyekre azok visszavonhatók; ellenben a' történetes, nem tapasztalati és szükséges igazságoknak

nincs előljáró rendök (antecedente logique), minthogy egyes adatok a' szükségesképen valóságnak, és ellent állhatatlanságnak characterét nem alapíthatják meg.

Az ismereteknek mind a' két nemére külön meghatározott adatok formálják a' pszichologiai előljáró rendet, mert eredetikép semmi sincs bennünk a' közönséges abstractum' bélyegével, sőt minden eredetieképü adat részenként külön (individuell) határoztatik el, de mind a' kettő még is abban különbözik egymástól, hogy a' történetes elvek (principia) több különös adatok' egybehasonlításából származnak, a' szükségesképen való elvek pedig egyes, magában álló külön adatból, mellyben azok megvagynak, minek meg alapítására nem kell öszvehasznítás. (Ez a' skót philosophiából vett állítmány).

Minden egyes factumnak két alkotó része van (fő-rész), az egyik láthatókép individualis, meghatározott nemű, a' másik, ha szinte individualis meghatározott neműségben van is egybekötve a' másikkal, még is magában külön megtekintve sem nem *individualis*, sem *meg nem határozott* p. o. a' causalis öszvefüggés (melly meghatározott megtekintésben csak különös és történetes adat) alig választatik el a' különöstől, mindjárt absolutumnak, szükségesképen valónak, mutatja ki magát. A' történetes ismereteknél az *abstractio öszvehasznítás'* és *közönségesítés'* utján esik meg, azért az öszvehasznítású elvonat (*abstractio comparativa*), a' szükségesképen való igazságoknál pedig az *abstractio elválasztás* által történik, mi a' közvetlen elvonat (*abstractio immediata* — *simple separation*). A' kettő fogantjaiban is különbözik egymástól. A' történetes ismereteknél megvan a' *possibilité d'appliquer l'idée generale à un certain nombre de cas ou principe general*; a' szükségesképen való ismereteknél az *impossibilité de ne pas appliquer la notion à tous les cas, ou principe absolu nécessaire*: p. o. *l'impossibilité ou est la raison de ne pas supposer une cause là ou les sens ou la conscience lui donnent un phénomène quelconque, c'est la ce qu'on ap-*

pelle le principe de causalité dans son énergie interne et primitiv, melly aztán a' változhatatlan és szükségesképen való, ugy a' változó és történetes' elemeinek feltaglalása által kapja meg a' maga logikai formáját (Histoire II. p. 248).

Ha szinte Cousin az eddig felhordott propositiókban nagyobbára megegyez is Kant' philosophiájával, de két fontos pontban ellentétben áll vele, szorosan a' skót philosophusokhoz csatolván magát, azoknak nézeteit a' német újabb realisták' principiumaival egybe olvasztani törekszik.

Egyik ellentételes állítása az, hogy ismereteink' materialis elemeit nem a' külső benyomatokból vonja le, 's ezeket a' benyomatokat nem *munkáló*, hanem alkalmazossági okoknak nézi ismereteinkre nézve. Megveti az imaginaria ideákat vagy képes előterjesztéseket, mellyeket Locke és oskolája tanítottak, melly, mint mondja, nihilismusra vezet. Arra, hogy megismerjük a' dolgokat, nem szükség, ugymond, az *eszközlés*, mert ha szinte lelkünk (mint ismereti erő, melly azzal bír, hogy meg tud valamit ismereni) a' munkásságra nézve bizonyos feltételekhez van is köttetve, de ha a' feltételek beteljesedtek (megtörténtek), magából és magától munkás, és kifejtheti magát, és ismereteit *épen annál fogva, hogy ereje van valamit megismerni* (Histoire II. p. 399.), 's innen van már, hogy a' világ adat lévén, a' feltételek beteljesedvén lelkünkre nézve, az tulajdon erejénél fogva kifejti magát, 's olly dolgokat ismer meg, mellyek sem az öntudatban, sem az érzésekben nyilván nincsenek jelen, p. o. *idő, tér, a' külső okok, a' külső dolgok 's magunk' léte*. Hogy valljon a' lélek tapasztalat nélkül kifejlenék-e, arról kételkedik, de nem is gondol az illy vizsgálattal semmit: *hypotheses non fingo*, mint Newton mondja.

Ha szint e' nézetek leibnitzi értelemben és nem a' skócziában idealis magyarázatúak inkább, de még is más részről nyilván realismusra hajlik Cousin. A' categoriák nála a' tapasztalati ismereten kívül is reali-

tással objectiv igazsággal birnak, épen úgy minden más, a' mi a' szükségesképen-valóság' bélyegével mutatkozik öntudatunkban: p. o. az *ideák*, az *okosság*, a' subjectivum, mint az *ego*, *személy*, *szabadság*, *akarat*: ha a' világról beszélünk, nem a' subjectre való bizodalomból esik az, hanem a' magában álló okosságban való bizodalomban, mellynek mind a' természet, mind az emberi lélek alá van vetve. Ha az istenről beszélünk, illy jognál fogva teszszük, mert az ő maga megbizonyítása szerint beszélünk okosságból, melly őt előnkbe terjeszti. Mink tehát a' dolgoknak igazságában, valóságában, substantiájában vagyunk, az okosságnál fogva vagyunk benne, melly maga is a' maga okfejében az igaz substantia, absolut létel ⁴⁶).

Kantot vádolja Cousin, hogy categoriáit egyszerűbökké nem tette, minthogy azokat kettőre le lehet húzni, u. m. a' *causalitásra* (munkásság, actio) és substantiára, (létel, existentia); a' többieket ezekből ki lehet húzni, 's a' kettő is in sua origine egy, mert a' substantia az erő, melly van, 's az erő csak substantia, melly munkálkodik. Az okosság' munkásságát két regulázó ideák szabják ki, vagy indítják utba, egyesnek, és többesnek, végesnek és véghetetlennek, lételnek és tüneménynek, substantiának és phaenomennek, az absolut, és időben egymást követő okoknak, absolutumnak; relativumnak, szükségesképen valónak, és történetesnek, véghetetlen és véges térnek, örökké valóságnak és időnek stb ideái: a' két ideák' productumai szülik a' tiszta ismeretet, az igaz intelligentia' öntudatjával ezek az okosság' három kiegészítő elemei (les trois elemens integrans de la raison), miben látni való hogy Fichte 's Hegel kalauzolták Cousint, kik a' trichotomia barátjai.

⁴⁶) Az ideológiáról irt értekezésemben mind ezek világosabban ki vagynak fejtve, melly a' m. tudós társaság' Evkönyvei' második darabjában nem soká világot fog látni.

A' philosophiának nem az absolutumon kell megkezdeni a' vizsgálódást, mert román lesz belőle; az ontológiát hátrább kell hagyni. Ha az *adatok' vizsgálata a' kezdet*, minden metaphysicai kérdések e' három rendbe jönnek 1) micsoda nemüek a' kifejlett emberi lélek' ismeretei? 2) mi azoknak eredetük? 3) *micsoda megvalósító okaik vagynak?* Az első kérdésre úgy kell megfelelni, hogy a' tapasztalatból merítsünk minden előítélet nélkül, és szabadon írjuk le lelkünk phaenomenjeit jeleni tulajdonságokban a' mint azokat a' közvetetlen tudás előnkbe adja. A' második kérdésre ki kell mutatni származások' módját az adatok szerint minden hypothesis' formálása nélkül; a' harmadik, melly a' subjectnek az objecthez való arányát illeti, a' két első feleletből születik. A' tárgyat nem lehet a' személy előtt megismerni, mert csak magunk által juthatunk a' külső dolgok' ismeretére, minden tárgyas ismereteink az öntudat' adatai. A' személyről (subject) való tudomány mind a' kifejlettről, mind az eredetiről a' *psychologia*; tárgyas ismereteinknek viszonya a' tárgyhoz vagy is a' realis külső világhoz az *ontologia*; minden tárgyas *transcendent*, azért az okfők megvalósítások, és azoknak méltatása, mellynél fogva a' tárgyat megértjük 's felfogjuk, teszi a' *transcendentalis logica*' fogalmát. Az egész tudománynak neve pedig *metaphysica*. Első része az ontológiának a' *létel*, hogy van valami (il y a de l'être), a' második rész annak tulajdoniról tanít, 's a' psychológiára támaszkodik. A' theologia tehát a' kettőre vitetik vissza mint lélekről vagy istenségről való tudomány. A' *tudomány* és *vallás* egy, mennél többet tudunk, annál többet tudunk az istenről, *toute pensée, toute parole, est un acte de foi, une hymne, une religion toute entière*: a' vallás' philosophiája itt alapul meg.

Az ontologiai bizonyosság az isten' létéről a priori és a posteriori való, ez physicotheologiai, amaz az a priori való okosságé, mellyet lelkünk' kifejlésé-

nél fogva az öntudatban megkapunk-a' végesről és véghetetlenről, mellyre következtet okosságunk. Ezen két ideák logikai correlatumok, az egyik mint a' másik szükségesképen való adat, az a priori való bizonyítás különösen a' keresztyén vallásé, melly idealismuson épült, a' másik a' régibb vallásoké (természeti vallások) és így a' sensualismusé. A' hit' szükséges voltáról, a' halhatatlanságról mint Kant, érdekesen tanít Cousin is; kinek nézetei rövideden ezek: A' látható a' véges, a' láthatatlan a' végetlen, az elsőt öntudatunknál fogva érzésben fogjuk fel, a' másikat nem képezhetjük, hanem az okosság által megfoghatjuk, még pedig *ideák* által, ezen idealis felfogásra a' formák az *igaznak, jónak, szépnek* formái, ezek a' három közben járók a' véges és végetlen valóság közt. Sok vizsgálatot fordítottak arra, úgy mond Cousin, valljon az ideák megfelelnek-e a' tárgyoknak, mellyeket előnkbe rajzolnak vagy nem? megegyezők-e azokkal, vagy nem? De a' kérdés' helyes tevése nem az, hogy az ideák tisztán adják-e elő a' tárgyakat, mert az ideák minden tárgy felett valók; igazi helyheztetése a' kérdésnek az, valljon a' tárgyak előadják-e az ideákat, mert nem az ideák a' dolgok' reflexei, hanem a' dolgok az *ideák' reflexei*. Az isten mint ideák' substantiája valóságos egy intelligentia, valósággal intelligibilis (Introduction, cinquième leçon, pag. 15). Az isten úgy van a' világban, mint az ok a' foganatban, a' világ ugyan tökéletlen reflex, de csak ugyan az istenlétnek reflexe (valóságnak); a' világ az isten' szüntelen megújított munkálatja. Psychologiai és moralis nézetei ezek: Minden kifejlések, mellyek öntudatunk előtt állanak, három főadat alá huzhatók, u. m. érzés, gondolat, és cselekedet alá, a' két első szükségesképen való, mert olly törvényeknek engedelmeskedünk, mellyeket magunk nem tettünk, mind az által a' szabadság ott sincs eltünve, mert az *ego* szenvedőleg áll ugyan a' külső nyomatokhoz képest, de ezek csak alkalmatossági reá dolgozások az *egóra*, mert

az *ego* szoros értelemben soha sem áll *passive*, mivel észre venni a' külső nyomatokat annyi mint munkálni, aztán a' külső nyomatok mellett is azokat számba vesszük, méltatjuk; az *affectiók* tehát csak megszorítják, de nem tüntetik el a' szabadságot: ellenben a' *cselekedet csupa szabadság*' s itt Kanttal mindenben megegyezik. — Minden cselekedetben, úgy mond, hármat kell megkülönböztetni, a' *tanakodást, határozást és végrehajtást*; az első csupa *intellectualis* munkálat, az utolsó a' *musculare systema*' dolga, 's a' kettőben hiában keressük a' szabadságot, de a' határozásban igen is, mert az akaratból jó ki, a' határozás az akarat *tehetség*' szüleménye.

Az előadottakból kitetszik, hogy Cousin' iskolája elállott végkép Condillac' *methodusától*, 's az *idealismus* által szenteli mint egy fel a' *sensualismust*, mellynek magánállva semmi becse nincs. A' cselekedetbeli szabadságról való *idea* mindig nagy helyet foglalt el az *erkölesi törvények*' *codexében*, a' *praxis* azt még soha félre nem tette, és ha *theoretice* megtámadtatott is gyakran, de más nyomosabb vizsgálatok által mindig biztosítva maradt a' *praxis*, 's itt az *idealismust* követő *philosophusok* hervadhatatlan érdemet szereztek magoknak. Nem fejti ugyan meg Cousin tisztán az *idealismus*' és *sensualismus*' természetét, 's mint Benecke mondja, sokszor bizonytalanságban is hágy bennünket és *methodusához* hűségtelen néha, de ez az *eclecticis musnak* rendes következése szokott lenni. Azonban Cousin most még csak 44 esztendő, 's az ki már is annyit tett, midőn a' *materialismust* végképen ledöntötte *Franciaországban*, 's az ifjakat nemesebb *gondolkodásmódra* szoktatta, magosan tündöklő *csillogzat* fog mindig maradni hazája' *tudományos egén*, mellyről illy adatok után most már bizvást elmondhatni *Virgillel*: *Iam nova progenies coelo demittitur alto.*

KÁLLAY FERENCZ,

m. tud. társ. r. tag.